

16. Yüzyılın İkinci Yarısında Halep Defterdarlığı*

Yasuhisa Shimizu**

The Financial Administration of Halep during the Second Half of 16th Century

Abstract ■ This study investigates the duties of the financial director of Halep during the second half of 16th century, through an examination of imperial edicts and financial accounts. After an assessment of the transition process from the Arab financial directorate to Halep financial directorate, I will analyze some of the circumstances in the compilation process of MAD.d7146, a register including a series of financial accounts, petitions, and accounts of remittance to the central government spread over time. These were drawn up by the financial director as summaries of daily account books. Each of the Halep financial directors had to submit these documents, with which the central government used to appraise the duties of the directors. Comparing two accounts in the MAD.d7164 with the descriptions of a chronicle written by Mustafa Selânikî, it seems that the MAD.d7146 was a compilation of a series of documents helping to investigate the performances of the former Halep financial directors in 1594. Next, I examine the responsibilities of financial director of Halep to the finance of the state through analyzing an account for the fiscal year of 1582-83 in the register. As a result, it is clear that there are two important duties of the director: (1) to change the collected silver coins to gold coins and to send these to the central government; (2) to meet the wages of soldiers stationed in Eastern Frontiers (for example, Erzurum and Kars). Furthermore, on the evidences coming from accounts for the state finances, registers on appointments of military commanders and revenue records (Sancak Tevcih Defterleri) I argue that transformation of the Ottoman financial institutions began between 1570-80. With the beginning of this transformation the financial directors began like tax farmers to undertake the revenue remittance to central government.

Keywords: Aleppo, Financial Director, Financial Organization, Fiscal Account.

* Bu makalenin bir kısmı daha önce Japonya'da yayımlandı. Yasuhisa Shimizu, 16 seiki kohan no Halebu zaisei kikou: MAD7146 no bunseki wo chushin to shite", Nobuaki Kondo (haz.), *Kinsei isuramu sekai to tagenteki shakai* [Studies on Early Modern Islamic Dynasties: The State of the Art] (Tokyo, 2015), s. 143-164.

** Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde devlete ait olan gelirler genel olarak iki şekilde yönetilmektedir. Birincisi askerliğin karşılığı olarak hizmet edenlere belli bir gelir toplama hakkı verilmektedir. Bu araştırmacılar arasında tımar sistemi olarak adlandırılmaktadır. İkincisi doğrudan doğruya hazineye ait olan gelirler olup, bunları yöneten defterdarlardı. 16. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nde Rumeli/Balkanlar ve Anadolu olmak üzere iki defterdarlık vardı. Sonra 1510'ların sonuna doğru yeni fethedilen Arap toprakları için yeni bir defterdarlık oluşturuldu. Ardından, 16. yüzyıl boyunca merkeze karşı sorumluluk taşıyan, "mâl defterdarı" veya "hazine defterdarı" denilen taşra hazine defterdarlarının sayısı artmaya başladı.

Defterdarlık başta olmak üzere Osmanlı maliye teşkilatı ve sistemi hakkında 16. yy.la sınırlandırılmış bir değerlendirme yapılacak olursa, bu konunun araştırılmasının ilk temelini İ. H. Uzunçarşılı tarafından atıldığını söylemek gerekir.¹ Onu "bütçe" üzerinde incelemeler yapan Ömer L. Barkan takip etmiştir.² Barkan tarafından incelenen ve "bütçe" adı verilen defterler, devlet hazinesinin gelir-gider muhasebesini ihtiva eden defter serileridir. Bu muhasebe defterleri, aslında günlük gelir-giderlerin tutulduğu "rûznâmçe" denilen defterin özetlenmiş hali durumundadır. Merkez hazinesine karşı taşra hazineleri üzerinde çalışmaları başlatan H. Sahillioğlu olup bu konuda araştırmacılara genel bir resim çizmiştir.³ Bundan sonra K. Röhrborn 16. yüzyılın sonlarında hazine defterdarlarının yükselişi hakkında çalışmıştır.⁴ C. Fleischer tarihçi Mustafa Ali'nin kariyeri üzerine olan araştırmasında onun görevlendirildiği taşra hazine defterdarlığı üzerinde durmuştur.⁵ Maliye idaresinin değişmesinin göstergesi olarak özellikle avarız ve cizyenin toplanma sistemi üzerinde çalışan L.T. Darling, maliye teşkilatı konusunu ele almıştır.⁶ E. Özvar'ın araştırmaları 17. yy.a yoğunlaşmasına rağmen 16. yy.a ait

1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu (TTK), 1948).

2 Bir örnek, Ömer L. Barkan, "H.933-934 (M.1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçe Örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası (İFM)*, 15/1-4 (1953-54), s. 251-328.

3 Halil Sahillioğlu, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", *Belgeler*, 7-8 (1967), s. 1-33.

4 Klaus Röhrborn, "Die Empazipation der Finanzbürokratie im Osmanischen Reich (Ende 16. Jahrhundert)", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 122 (1972), s. 118-139.

5 Cornel H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, (Princeton: Princeton University Press, 1986).

6 Linda T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, (Leiden: E.J.Brill, 1996).

taşra hazine defterdarlıklarına dair bilgiler ihtiva eder.⁷ B. Aydın ve R. Günalan, Osmanlı Devleti tarafından yapılan memuriyet tayin kayıtlarını içeren ruus defterlerini inceleyerek araştırmacılar için taşra hazine defterdarları hakkında çok değerli veriler sunmuşlardır.⁸

Bu tür çalışmaların varlığına rağmen henüz 16. yüzyıla ait taşra hazine defterdarlığına dair derinlemesine incelemeler yoktur. Dolayısıyla bu makale taşra hazine defterdarlığına yoğunlaşacak ve taşra hazinesinin aslında devlet gelirinin bir parçası olarak düşünülmesi gerektiğini öne sürecektir. Taşra hazine defterdarlığında merkezden ayrı bir şekilde muhasebe kayıtlarının tutuluyor olması onların da incelenmesini gerektirmektedir. Bu makalede Halep'in seçilme sebebi, ilk taşra hazine defterdarlığının kurulduğu yer olması ve kuruluşundan itibaren merkeze para gönderen bir defterdarlık konumunda bulunmasıdır. Zaman olarak 16. yüzyılı seçmemin sebebi ise, birincil kaynak olan Osmanlı arşiv belgelerinin sayısının 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artmasıdır. Bu sebeplerden dolayı makalede ahkam defterleri ve Halep hazinesine ait muhasebe defterleri kullanılarak, devletin mali teşkilatı içerisinde Halep defterdarlığının faaliyetlerinin özellikleri ele alınacaktır. Bunlar tespit edildikten sonra 16. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmaya başladığı düşünülen Osmanlı Devleti'ndeki yeni mali sistem değerlendirilmeye çalışılacaktır.

I. Arap Defterdarlığından Halep Defterdarlığına

Sultan I. Selim tarafından Suriye bölgesi fethedildikten sonra Arap vilayeti kuruldu.⁹ Bu vilayete ilgili tarih kaydı bulunan ilk arşiv kaynağı devlet hazinesinin 1524-25 mali yılına ait bir muhasebe defteridir.¹⁰ Bu vilayetin oluşumu

7 Erol Özvar, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Eyaletinde Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş", *XIII. Türk Tarih Kongresi: Ankara, 4-8 Ekim 1999*, (Ankara: TTK, 2002), c. III-3, s. 1605-1634.

8 Bilgin Aydın ve Rifat Günalan, "XVI. yüzyılda Osmanlı Eyalet Defterdarlıklarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Osmanlı Araştırmaları (OA)*, 30 (2007), s. 145-228.

9 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan, tarihsiz D. 9722 defterde kayıtlı kişilerin kimlikleri üzerinde araştırmalar yapan Suzuki, bu defterin hazırlanış tarihini, 26/n/923 (12/10/1517) ve sonrası olarak tesbit etti. Tadashi Suzuki, "Selim I's Expedition Against the Mamluks and Process of the Reorganization of the Conquered Lands", *Orient*, 30/1 (1987), s. 90-107 (Japonca).

10 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA).d 2143. Halil Sahillioğlu, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", *İFM*, 41/1-4 (1983), s. 437. Aynı yerinde "vilâyet-i Şam" olarak da zikredilmektedir.

Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait olduğunu düşündüğümüz bir mecmuada belirlenmiştir.¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)'nde bulunan 998 numaralı 1530 tarihli defterde ise hangi livalardan oluştuğu kaydedilmiştir. Buna göre vilayeti oluşturan livalar şunlardır: Şâm, Safed, Salt ve Aclûn, Gazze, Haleb, Hamâ ve Humus, Trablûs, Ayntâb, Birecik.¹² Bu vilayetin oluşumu bazı değişikliklere uğrayarak 1540 yıllarının ortasında da devam etmektedir.¹³ Bir muhasebe kaydından¹⁴ ve "Divân-ı Hümâyûn"dan çıkan ahkamdan (bundan sonra mühimme defteri)¹⁵ anlaşıldığına göre bu döneme kadar askerî-idari açıdan vilayetin en üst sorumlusu Şam beğlerbeğisi idi. Vilayet 1549 yılı civarında Şam ve Halep şeklinde ikiye bölündü.¹⁶

Bu değişime kadar bu vilayette devlet hazinesine ait olan gelirlerin mali sorumlusu kimdi? Bu konuda araştırmalar yapan Uzunçarşılı, kroniklere dayanarak Arap ve Acem defterdarlığının var olduğunu ve merkezinin Halep olduğunu yazmıştır.¹⁷ Bu görevlinin adının geçtiği arşiv kaynağı, Halep sancağına ait olan bir icmal defterindedir.¹⁸ Ancak henüz bu görevli hakkında ayrıntılı bilgi veren bir kaynak tespit edemedim.¹⁹ Arap vilayetinde adı geçen görevlinin yerine Arabistan

11 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), 401 Numaralı Şam Livâsı Mufassal Tahrir Defteri (942/1535), I, (Ankara: 2011), s. 6-7.

12 BOA, 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve Arab ve Zu'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530), II, (Ankara: 1999), s. 286-406. Bu defter içinde Rumkale hakkında "vilâyet" terimi kullanılmıştır. Ve Adana, Üzeyr, Tarsus, ve Sis livaları, Çukurabad vilayeti olarak kayıtlıdır.

13 Halil Sahillioğlu (haz.), *Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, (İstanbul: IRCICA, 2002), s. 154. Bu vilayete bağlı olan livalar şunlardır: Şâm, Haleb, Trablûs, Safed, Kudüs, Hamâ, Humus, Birecik, Ekrâd, Salt-ı Aclûn, Gazze, Nâblus, Leccûn.

14 BOA, 998 Numaralı Muhasebe, s. 292 (hâshâ-i mîrimîrân-ı Şâm).

15 Sahillioğlu, E-12321 Mühimme, s. 50.

16 Şam beğlerbeğisi Piri Paşa'nın tayin kaydı 8 Muharrem 956 (6/2/1549) dır. Halep beğlerbeğisi Osman Paşa'nın tayin tarihi ise Piri Paşa'yla aynıdır. Feridun Emecen ve İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri I", *Belgeler*, 23 (1998), s. 72, 74.

17 Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 327, 330. Uzunçarşılı'nın yazdıklarının çoğu Mustafa Âli'ye dayanmaktadır. M.H.Şentürk (haz.), *Künhü'l-ahbâr C.II : Fâtih Sultan Mehmed Devri 1451-1481*, s. 90-92.

18 BOA, Tapu Tahrir Defterleri (TT.d) 422, s. 138. Bu defter BOA'nın tesbitine göre 1536 tarihli dir.

19 1533 tarihli devlet hazinesinin ruznamçesinde Halep ve Şam'da ayrı ayrı vergi toplamaktan sorumlu iki kişi olup iki hazine olduğunu düşündüren bir kayıt bulunmaktadır. BOA,

defterdarı veya Arap defterdarının ismi, 1540 yıllarının ortasındaki hükümlerde sık sık geçmektedir.²⁰ Bu halde 1540 yıllarında Arap (veya Şam) vilayetinde mali işlerden Arap (Arabistan) defterdarının sorumlu olduğunun düşünülmesi daha makul olmaktadır. 1549 yılından önce bu defterdarlığın mali idaresi hakkında incelenebilecek kaynağın az olması nedeniyle bu defterdarlık hakkında açıklamalar da sınırlı kalmaktadır. Yine de 1544-45 tarihli mühimme defteri bu konuda biraz ipuçları veriyor. Bu defterdeki hükümler Haleb'e özgü bir hazinenin mevcut olduğunu ve mali işlerle uğraşanların bulunduğunu ispat ediyor.²¹ Bu durum defterdarı "muamelâtının kolay yürümesi için Haleb'te oturdu" diyen Uzunçarşılı'nın ifadesini doğrular niteliktedir. Ancak yeterli kaynak olmadığından bu durumun 1549 yılından önce geçerli olduğunu kesin olarak söylemek mümkün değildir.²² En azından 1549 yılından önce mali işlemlerin başında 1540 yıllarında Arap defterdarının bulunduğu ve Haleb'te hazine ve mali işlerle uğraşanların mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Şu halde, bu genel çizgi, bu vilayet 1549 yılı civarında ikiye bölündükten sonra acaba değişmiş midir?

1568 yılı civarında Şam'da müstakil bir defterdarlık olduğu genelde araştırmacılar arasında kabul edilmiştir.²³ Ondan önceki durum hakkında A. Rafeq, Şam'da bir defterdarın var olduğunu, ancak onun Haleb defterdarlığının yetkisi altında mı yoksa İstanbul merkezine karşı mı sorumlu olduğunun kesin surette belli olmadığını vurgulamıştır.²⁴ Bu konuyu tespit etmek için hükümler incelendiğinde 1551-1552 tarihli mühimme defterinde ahkâmın muhatabı olarak önceki dönem gibi Arap veya Arabistan defterdarından söz edilmektedir.²⁵ Biraz

Kamil Kepeci (KK.d) 1863, s. 11 (an tahvil-i Hüsrev Beg mîr-i köhne-i liva-i Haleb nâzır-ı emvâl-ı Haleb ve Mevlâna Fethü'd-dîn kadı-ı köhne-i Haleb ve Muslıhî'd-dîn emîn-i köhne-i Haleb an emvâl-i Haleb...; an tahvil-i Ahmed Çelebi emîn-i ihrâcât-ı hâssa der Şâm ve nâzır-ı emvâl-ı vilâyet-i Şâm an hızzâne-i Şâm).

20 Sahillioğlu, *E-12321 Mühimme*, s. 50, 105, 131 v.s.

21 Sahillioğlu, *E-12321 Mühimme*, s. 237, 268, 394 (Haleb hazinesi); s. 104, 105 (Haleb'de mukataacı); s. 131 (Haleb'in gümrük emîni olan erbâb-ı timârdan olan Haydar Beg); s. 320, 340 (Haleb emîni olan Nasbî oğlu Hasan).

22 Aydın ve Günalan, ruus defterlerini araştırıp "defterdarlık-ı Şam"la ilgili 6/6/1547 tarihli bir kayıt bulmuşlardır. Bu tek kayıtla Şam'da hazine defterdarı olduğunu belirtmekte yeterli sayılmamaktadır. Bilgin Aydın ve Rifat Günalan, "Eyalet Defterdarlıkları", s. 212.

23 Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615: A Study of the Firman According to the Mühimme Defteri*, (Oxford: Clarendon Press, 1960), s. 42-43.

24 Abdul-Karim Rafeq, *The Province of Damascus 1723-1783*, (Beirut: Khayats, 1966), s. 16.

25 Abid Yaşaroğlu, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Koğuşlar 888 Numaralı Mühimme Defteri (1a-260a. tahlil ve transkrip)", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1995),

sonra 1553 tarihli bir maliye ahkam defterinde “hazîne-i âmirenin Haleb cânibi defterdârı” olarak geçmektedir.²⁶ Bundan sonraki hem mühimme defterleri ve hem maliye ahkam defterleri bazen Arap defterdarı ve bazen Halep defterdarının adının zikrediliyor olması bu ikisinin aynı görevliyi kastettiğini düşündürmektedir. Fakat 1553 tarihli devlet hazinesi ruznamçesinde hem Şam ve hem Halep’te birer defterdar olduğunu düşündüren bir kayıt bulunmaktadır.²⁷ Bu konu üzerinde durulmak için hükümler incelendiğinde Şam beğlerbeğisine gönderilen hükümlerde Halep defterdarının ismi de geçmektedir.²⁸ Bunun dışında bu defterdar, sık sık Şam vilayetine bağlı olan Kudüs,²⁹ Şam,³⁰ Sayda ve Safed,³¹ ve Gazze³² gibi sancakların işleriyle ilgilenmektedir.³³ Bu durumdan Halep (veya Arap) defterdarı, iki vilayetin mali işlerinin sorumlusu gibi gözükmektedir. Böyle olmasına rağmen sayısı az olsa da Şam’da “nâzır” veya “nâzır-ı emvâl” isimli görevli ortaya çıkmaktadır.³⁴ Halep defterdarı ve Şam nazırının ayrı ayrı faaliyette bulduklarını gösteren hüküm de mevcuttur.³⁵ Halbuki Halep defterdarına gönderilen bir hükümde, Şam nazırı olana Şam hazinesinin muhasebesini defterdara göndermesi istenilmiştir.³⁶ Ayrıca Şam nazırı, Arap defterdarından gerekli bir yazı

-
- s. 51, 54, 180 v.s. 34. sayfada Halep defterdarı muhatap olarak kayıtlı. Ancak aslını inlemediğim için burada işaret etmekte yetinmekteyim.
- 26 KK.d 63, s. 314. Ayrıca BOA, Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD.d) 233, s. 81.
- 27 MAD.d 557, s. 49 (İbrâhîm Beğ defterdâr-ı vilâyet-i Şâm), 54 (Mehmed Çelebi defterdâr-ı hîzâne-i vilâyet-i Haleb). İbrahim Beğ’de “hîzâne” kelimesinin geçmemesi dikkate alınmalıdır.
- 28 BOA, Mühimme Defterleri (A.DVNSMHHM.d) 3, nu. 190. Bu defter yayımlanmıştır. BOA, 3 *Numaralı Mühimme Defteri*, (966-968 / 1558-1560), (Ankara: 1993). MAD.d 2775, s. 7, 146, 295, 359, 398, 444, 562, 645, 803, 932, 933 v.s.
- 29 A.DVNSMHHM.d 6, nu.49. Bu defter yayımlanmıştır. BOA, 6 *Numaralı Mühimme Defteri* (972 / 1564-1565), (Ankara: 1995). MAD.d 2775, s. 232, 559, 626, 718.
- 30 A.DVNSMHHM.d 3, nu. 191, d 5, nu. 1121. 5 Numaralı Mühimme Defteri yayımlanmıştır. BOA, 5 *Numaralı Mühimme Defteri* (973 / 1565-1566), (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994). MAD.d 2775, s. 7, 295, 444, 562, 644, 645, 803, 932, 933, 1072, 1241.
- 31 MAD.d 2775, s. 107.
- 32 MAD.d 2775, s. 108, 741, 764.
- 33 17/5/1565 tarihli hüküme göre Şam beğlerbeğiliğine bağlı olan sancaklar şunlar idi: Şâm, Trablûs, Safed, Kudüs, Aclûn, Gazze, Nâblus, Leccûn, Kerek-Şavbek, ve Humus. Halil İnalçık, “Adâletnâmeler”, *Belgeler*, 3-4 (1965), s. 100-101. A.DVNSMHHM.d 6, nu.1165.
- 34 A.DVNSMHHM.d 3, nu. 190, 1458, d 6, nu. 49, d 5, nu. 523. MAD.d 2775, s. 412.
- 35 A.DVNSMHHM.d 3, nu. 190, 191.
- 36 A.DVNSMHHM.d 6, nu. 49.

aldıktan sonra harcama yapabilmıştır.³⁷ Bu hal paralel gibi çalışmış gözükken iki görevli arasında Halep defterdarının yetkisinin Şam nazırının üstünde olduğunu düşündürmektedir. Bu konuda daha önce bahsettiğim gibi Şam vilayetiyle ilgili hükümlerde Halep defterdarının adının sık sık geçiyor olması, iki vilayetin mali işleriyle ilgili olarak hep Arap veya Halep defterdarından söz edilmesi, mali konuda iki vilayetin en yüksek makamının defterdar olduğunu düşündürmektedir. Aslında bu karışık durumu yaratan temel sebep Halep ve Şam'da iki hazinenin bulunmasıdır. Bu iki hazinenin mevcudiyeti, bir hükümden ve mukataa defterinden anlaşılmaktadır.³⁸ İki ayrı hazinenin bulunmasına rağmen 1560'lı yılların ortasına kadar Arap (Halep) defterdarının, iki vilayetin mali işlerinin en üst sorumlusu olduğu söylenebilir.

Halep ve Şam'ın iki ayrı defterdarlık olmalarının tarihi, hükümlere dayanılarak 1567 yılı civarında tespit edilebilir.³⁹ Bu tarihte Şam defterdarlığının Halep defterdarlığından ayrılması başka bir anlam da taşımaktadır. Bu defterdarlığın kuruluşuyla birlikte Halep ve Şam vilayetleri, sadece askerî açıdan değil, mali açıdan da birbirinden ayrılmıştır.

II. Halep Defterdarlığının Mali İşleri

Halep hazinesiyle ilgili işleri anlamak için defterdarın altında çalışan katiplerin tuttukları kayıtları incelemek gerekmektedir. Bu inceleme için BOA'de uygun bir defter bulunmaktadır. MAD.d7146 referans numaralı, bu defter üzerinde çalışılarak Halep defterdarının görev ve faaliyetleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

II-1. MAD.d7146

Söz konusu defter Halep hazinesinin 1569-1594 tarihleri arasında 25 yıllık süreçte çeşitli vesikaların toplandığı 242 sayfalık bir defterdir. Bu defterin başında

37 A.DVNSMHHM.d 5, nu. 523.

38 Yaşaroğlu, *Koşuşlar* 888 Numaralı Mühimme, s. 277. MAD.d 4175, s. 63 (teslimât-ı hazine-i Şâm ve Haleb). Sonunda hicri evahir-i Rebiülevvel 978 (8-9/1570) tarihi atılan bu Şam mukataa defteri, hicri 970-974 (1562/63-1566/67) tarihleriyle ilgili kayıtlarını tutmaktadır.

39 BOA, A.DVNSMHHM.d 7, nu. 356 (21/10/1567), 401 v.s. Bu defter yayımlanmıştır. BOA, *7 Numaralı Mühimme Defteri*, (975-976 / 1567-1569), (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1998). 28 Rebiülâhir 976 (1/11/1567) tarihli maliye ahkâmında şu cümle bulunmaktadır. "Bundan akdem vilâyet-i Şâm'da defterdâr olmamağın..." (BOA, Evamir-i Maliye Defterleri (D.EVM. d) 26278, s. 125).

mahiyetini anlatan bir başlık yoktur, sonunda da tarihi, sorumlusunun imzası ve mührü bulunmamaktadır. Öte yandan içinde bulunan bazı vesikalarda başlık, tarih, imza ve mühür yer almaktadır. Buradan hareketle bu defterin aslında ayrı ayrı yazılan vesikaların sonradan bir amaçla bir araya toplanmış olduğu düşünülebilir.

Defter içinde toplam 44 adet vesika bulunmaktadır. Bunlar: muhasebe 32, arz 5, irsaliye ile ilgili 4, zimmetle ilgili 1 ve tam değerlendiremediğim 2 adet vesikadır (Cetvel 1). Muhasebe denilenlerin çoğu, günlük gelir-giderin kaydının tutulduğu ruznamçenin özeti olup siyakat yazısıyla yazılmıştır (icmâl-i muhâsebe). Muhasebelerden ikisi ise farklı hüviyet taşımaktadır. Birinde (Cetvel 1- 37) Halep Defterdarı İbrahim Efendi'nin hesapları esas alınarak ondan sonra aynı görevi yapan Ramazan Efendi, Yahya Efendi ve Mahmud Efendilerin hesapları mukayese edilmekte ve defterdar olarak başarıları değerlendirilmektedir.⁴⁰ Diğerinde ise (Cetvel 1-38) Nuh Efendi'nin hesapları esas alınmak suretiyle İbrahim Efendi'den Mahmud Efendi'ye kadar toplam 12 kişinin aynı tür değerlendirmelerini ihtiva etmektedir.⁴¹ Tarih süresi açısından muhasebeler arasında tam bir yıllık süreyi kapsayan 15 muhasebe bulunmaktadır. Bunlardan bazıları aynı defterdar tarafından tekrarlanmış muhasebelerdir. Muhasebelerden birisi bir yılı aşkın bir süreyi, on dördü ise bir yılın altındaki bir süreyi içermektedir. Tam bir yılın muhasebesi güneş takvimine göre iki nevrüz arasında tutulmuştur. Bu şekilde tutulmasının sebebi, devlet hazinesinde de aynı tarzda muhasebe tutuluyor olduğundan onunla uyum içerisinde olmaktadır.

Muhasebe dışında merkeze sunulması gereken diğer bir belge "arz" idi. Bu vesika kolay okunabilecek, açık bir el yazısı ile cümleler halinde yazılmıştır. Arz içinde ele alınan iki konu bulunmaktadır. Birincisi defterdarın sorumlu olduğu süreyle ilgili gelir-giderin özeti. Bu tür arzın, muhasebe içeriğinin düz yazıyla yazılarak sesli şekilde okunmak amacıyla hazırlanmış bir metin olduğu düşünülebilir.⁴² Bundan dolayı bu arz aslında "nevrûz muhâsebesi" denilen muhasebe

40 İbrahim Efendi'nin tayin tarihi 1 Ramazan 988 (10/10/1580) dir (Aydın ve Günalan, "Eyalet Defterdarlıkları", s. 189). Ayrıca, A.DVNSMHM.d 43, nu. 507. Mahmud Efendi'nin tayin tarihi 28 Zilkade 995 (30/10/1587) dir (Aydın ve Günalan, "Eyalet Defterdarlıkları", s. 189). Bu Mahmud Efendi, Tezkereci-zâde olarak tanınmıştır. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, Mehmet İpşirli (haz.), (Ankara: TTK, 1999), I, s. 193.

41 Nuh Efendi'nin ne zaman tayin edildiği belli değildir. Kendisi azl edilerek tekrar Tezkireci-zâde Mahmud Efendi'nin tayin edildiği tarih 22 Muharrem 1000 (9/11/1591) dir (Selânikî, I, s. 258). Değerlendirmenin en geç tarihle ilgili kaydı şöyle: "an zamân-ı Nuh Efendi ve Hızır Paşa ve Mahmûd Efendi der vâcib-i sene 998" (MAD.d 7146, s. 241).

42 Bir arz üzerinde "okundi" kaydı bulunmaktadır. MAD.d 7146, s. 148.

gibi padişahın huzurunda okunmuş olmalıdır.⁴³ İkincisi, hazineye ait her çeşit gelirin toplanmasında gayret gösteren kişiler hakkında olup, ya bir iş verilmesi ya da tasarruf ettiği maaşa veya dirliğe (zeamet ve tımar) zam konulması talep edilmektedir. İki konu birbiri ile bağlantılı idi, her hâlükârda muhasebe okunduğunda bu konuda hizmet verenler için haklı olarak iş ve zam talep edilebilirdi.⁴⁴ Bunlardan anlaşıldığı üzere bu iki vesikanın - muhasebe ve arzın - merkeze kesin sunulması gerekiyordu. Günümüze kadar intikal eden Halep hazinesinin bazı defterleri, muhasebe, arz ve hazine ruznamçesi birlikte ciltlenmiştir. Buna göre hazine ruznamçesi de sunulması gereken bir vesika olarak düşünülmelidir.

Bu üç tür vesika dışında merkeze takdim edilenler arasında “irsâliyye muhâsebesi” bulunmaktadır. Bu, sonraki dönemin Halep hazinesi defterleri içinde pek rastlanmayan bir türdür. Bunun sebebi “icmâl-i muhâsebe”sinin irsaliye kısmında ilgili kayıtların yer alması olabilir. Bu tür muhasebe içeriği şöyledir:

(1) başlık: sorumlunun ismi, ilgili muhasebe süresi.

(2) gelir: toplam miktar, gelir kaynağı.

(3) gider: toplam miktar, finansman kaynağı. Bu kısım içerisinde ayrıntı olarak, gönderildiği her defa parayı nakleden sorumlunun ismi, gönderilme tarihi (belki hareket tarihi), para miktarı, paranın ana kaynağı yazılı idi.⁴⁵

Adı geçen 4 tür vesika, merkez bakımından hem taşranın mali durumunu öğrenmek için hem de defterdarın işini değerlendirmek açısından gerekli malzemeler idi. Bu nedenle bu vesikalar, irsaliye sırasında merkeze gönderilmiştir.⁴⁶ Son olarak MAD.d7146'nın özelliğini açıklayarak hazırlanışı üzerinde duralım.

43 Nevruz muhasebesi hakkında bkz. Halil Sahillioğlu (haz.), *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri* (İstanbul: IRCICA, 2004), s. 7. Ayrıca Başdefterdar yanında çalışan katipler arasında bu tür muhasebe hazırlayan katip bulunmaktadır. Ömer L. Barkan, “974-975 (M.1567-1568) Malî Yılına Âit Bir Osmanlı Bütçesi”, *İFM*, 19/1-4 (1957-58), s. 325 (Atıf Efendi nu.1734, 279b).

44 “Bundan akdem Halep defterdârları olan kullarının muhâsebeleri pâye-i serîr-i alâya okundukda mâl-ı pâdişâhiye hizmet eden adamlarına riâyet olunagelmeğın” (MAD.d 7146, s. 203). İkinci konuyla ilgili defterdar tarafından merkeze “kazâyâ defteri” gönderildiğinden söz geçmektedir (MAD.d 7146, s. 106, 193).

45 MAD.d 7146, s. 110. Bu irsaliyeden Kars kalesinde bulunan askerleri için o senenin 5. defaki maaşı ödendi. Bu nedenle bunu da “el-bâkî” kalemi altında ihraç edilmektedir. Başka irsaliye muhasebelerinde kış içine konulan paranın türü de yazılıdır (MAD.d 7146, s. 223/1, 223/1-B).

46 Selânikî, merkeze gönderilmesi gereken defterler konusunda ayrıntısını yazmamasına rağmen irsaliye sırasında İstanbul'a “defteri ve arzları” geldiğini yazmaktadır. Selânikî, II, s. 786.

Bu defter içinde yer alan bir tam yıllık muhasebe aslında çok nadir bulunan bir türdür. Sahillioğlu'nun açıkladığı gibi taşra hazinesine ait muhasebenin süresi genelde mali sorumlusunun tayin-azil tarihine bağlı idi.⁴⁷ BOA'de mevcut Halep hazinesinin ilk ruznamçesi 1592 tarihli olup bunda ve sonrasında 17. yüzyılın ortalarına kadar olan muhasebelerinin hiçbirinde nevrudan nevruda kadar tutulan muhasebe bulunmamaktadır. Bunun dışında bu defterin özelliğini gösteren, tarihi bulunmayan iki muhasebe vardır (Cetvel 1- 37, 38). Yukarıda bahsettiğim gibi Halep defterdarı olanların yaptıkları işleri değerlendirmek için hazırlanmıştır. Bununla alakalı bir kayıt, dönemin tarihçisi Selânikî'de bulunabilir. Selânikî'ye göre, evasıt/ş/1002 (5/1594)'te daha önce bu görevi yapan 7 kişi (Nuh, Ramazan, Mustafa, Yahya, Mahmud, Ömer ve Ahmed) soruşturmaya uğradı. Sunulan muhasebeleri karşılaştırılıp kendilerinden para talep etmek için padişaha bu bilgi takdim edilip onaylandı. Ömer ve Mahmud, ikisi müsadereye uğrayıp hapsedildi. Aradan 4 ay (9/1594) geçtikten sonra yine benzer bir soruşturma yapıldı. İsmi açıklanmayan 8 kişi sorgulandı. Özellikle önceden her sene merkeze Halep'ten 400.000 altın tutarından fazla hazine gelirken 200.000 altın bile gelmemesinin sebebi sorulmuştur.⁴⁸ İkinci soruşturmada isimleri belli olmamasına rağmen Cetvel 1-38'de ismi geçen 12 kişiyle birinci soruşturmada adı geçen 7 kişi aşağı yukarı aynı kişilerdir.⁴⁹ MAD.d.7146'nın en geç tarihli muhasebesi olan Ali Efendi'nin hesapları 22.3.1594 tarihinde kapanmaktadır.⁵⁰ Bu da merkezde yapılan soruşturma tarihine yakındır.

Bundan dolayı MAD.d.7146'nın Selânikî'nin bahsettiği 1594 tarihli soruşturma ile ilgili olduğu ve soruşturmaya tabi olan Halep defterdarlarının yaptıkları işlerin mukayese edilip değerlendirilmesinde kullanılmak amacıyla muhasebe, arz, irsaliye muhasebesi gibi aslında ruznamçenin özeti olan defterlerin bir araya getirilmesi ile meydana geldiği düşünülebilir. Bu nitelikte bir defterden faydalanılarak Halep defterdarının işleri daha somut bir şekilde ele alınabilir.

47 Sahillioğlu, "Kıbrıs'ın Bütçesi", s. 7-9.

48 Selânikî, I. s. 366, 367, 388, 389.

49 Bu muhasebe, çıkan hatt-ı hümayuna dayanarak hazırlandı. Muhtevası Halep defterdarı olanların sundukları muhasebelerini Nuh'un muhasebesiyle karşılaştırarak Nuh'dan noksan gelen malları sorumlulara ödetmekdir. Bu muhasebede sözedilen defterdarları tarihi sırasıyla şunlardır. İbrahim, Sinan, Seyfullah, Mustafa, Ömer, Ramazan, Yahya, Mahmud, Ali Paşa, Seyyid Ahmed, Nuh, Hızır Paşa. MAD.d 7146, s. 240-241. Ali Paşa ve Hızır Paşa, ikisi beğlerbeği olup "nâzır-ı emvâl" yetkisini taşıdıkları için mali işlerde sorumlu idi.

50 Ali Efendi'nin muhasebesinde "para-i cedid" diye geçtiğine göre Mısır ve Suriye'de tedavül eden "para" isimli gümüş sikkeye tashih yapılmış olabilir.

II-2 Halep Defterdarının İşlerinin Özelliği

MAD.d7146 üzerinde durmadan önce başta Halep defterdarının ilgilenmesi gereken iş alanlarını belirlemek için hükümlere göz atalım.

Aydın ve Günalan tarafından tanıtılan, Halep defterdarına hitap edilen bir maliye ahkamı, aslında aynı konuda benzer dönemde sıkça gönderilen hükümlerinden birisiydi.⁵¹ Bu hükümlerde bahsedilen defterler defterdarın ilgilenmesi gereken işleri anlamak açısından önemlidir ve burada şöyle özetlenebilir.⁵²

Mukataa ile ilgili iki defter vardır: ① ruznâme defteri ve ② fûrûht defteri. Ruznâme, mukataalardan toplanıp sarf edilen gelir ve giderlerin durumunu anlatan muhasebe defteridir. Fûrûht, mukataa üzerinde devlet ve mültezim arasında akdedilen kontratların kaydedildiği defterdir.⁵³

③ Vârissiz vefat eden insanın mirasının hazineye geçmesiyle alakalı beytül-malın müfredat defteri.

④ Vakıflarda çalışanların kaydı ve gelir-giderle ilgili cihet ve muhasebe defteri.

⑤ Hazineden ulufe ve tekaüt şeklinde gelir alanlarla ilgili “kul taifesi, mütekâid, ve sair müşâhere-horân” defteri. Mukataa ve beytül-mal hazinenin

51 Aydın ve Günalan, “Eyalet Defterdarlıkları”, s. 160-161. MAD.d 7534, s. 872 (10/9/1576).

52 MAD.d 7534, s. 1383, 1463. A.DVNSMHHM.d 30, nu. 464.

53 Aydın ve Günalan’ın tanıttıkları hükümde “küstül-yevm defteri” olarak bahsedilen defter hakkında, “her mukâtaanın fûrûhtü niceyedir ve kimin üzerindedir, şartı kaç ayda bir küstül-yevm vermektedir...” diye anlatılmıştır. Bundan aşağı yukarı mukataa ile ilgili şartları kaydeden defter olduğu anlaşılır. Aynı hükümde küstül-yevm defteriyle ayrı vesika gibi sözedilen “urûz tezkereleri”, metin içinde ne olduğu anlaşılmamaktadır. Küstül-yevm defteri başka hükümlerde geçmemektedir. Diğer hükümlerde “fûrûht mukâtaât defteri ki sûret-i urûzdur” (MAD.d 7534, s. 1368, 1463) kaydı olduğuna göre ikisi aynı gibi gözüküyor. Halep defterdarına gönderilen Trablus-ı Şam haslarıyla ilgili bir hükümde mukataanın şartlarından sözedildikten sonra şöyle kayıtlıdır. “mukâtaa-i mezkûre mezbûrların üzerlerinde mukayyed olduğu sicil olub sureti hazine-i Haleb’de mahfûz olan arz tezkeresine kayd, verilen mukâtaât bu minval üzere verilürdi” (A.DVNSMHHM.d 14-2, nu. 956). Bu hükümlerden anlaşıldığı kadarıyla arz tezkeresine kaydedilen belge, devlet (temsilcisi olan defterdar) ve mültezim arasında sözleşme yapıldıktan sonra kadının tasdikinden geçmiş olan olmalıdır. Küstül-yevm, uruz, fûrûht, ve arz tezkeresi gibi ayrı terim konular, büyük ihtimalle mukataanın şartıyla ilgili benzer vesika olduğu düşünülebilir. Buna göre örnekler nadir olmasına rağmen “urûz” kelimesi “arz”ın çoğuluğu olabilmektedir. Halep hazinesi ile ilgili fûrûht defterinin bir örneği, MAD.d 4972.

gelir kalemlerinden, kul taifesi ve sair gider kalemlerindendi. Vakıflarda çalışanların kayıtları ve vakıfların muhasebeleri devlet tarafından denetlenmekteydi. Bunlar Halep defterdarının alakadar olması gereken görev alanıydı. Bundan sonra MAD.d7146'da olan bir muhasebe üzerinde durulup özellikle giderler kısmı yoğun olarak incelenecektir.

Cetvel 1-18'deki muhasebeden o mali yılda Halep Beylerbeyi olan Üveys Paşa ve 3 defterdar (İbrahim Efendi, Sinan Efendi ve Seyfullah Efendi) sorumluydu.⁵⁴ Bu, tutulan güneş takvimine dayalı bir yıllık muhasebedir. Bu muhasebenin gelir-giderleri Cetvel 2 olarak gösterilmektedir.⁵⁵ Burada gelirlerin ayrıntısına girilmeyecektir. Para birimi olarak akçe kullanılıp onun altına çevrilen değeri de yazılıdır.

Gelir kısmında Cetvel 2'de, 1. kalem (savaş ortamında istenilenler), 2. kalem (mirasla alakalı olanlar), ve 3. kalem (üzerinde daha sonra durulacaktır) her sene olağan durumda miktarı tahmin edilemeyen gelirlerdir. 4. kalemde yer alan mukataa, cizye, belge bedeli ve tefavüt gelirleri, normal durumda hem merkez ve hem taşra hazinelerinde ana gelir kaynağını oluşturmaktaydılar.

Giderlerdeki maaş kalemini üçe ayırılabiliriz. ① hazine işleri için çalışanlara ödenen maaş ve bedel, ② askere ait olan maaş, ③ tekaüt almaya hakkı olanlar (mütekait) için ödenen para. ①, tekrar ikiye ayrılabilir. Birincisi hazineye çalışan katiplerin maaşıdır. İkincisi Cetvel 2'de maaş sınıflamasının içerisinde 3 ve 4. şıklarında bulunup hazineye teslim edilmesi gerektiği halde edilmeyen gelirlerin toplanması için istihdam edilen kimselere harcanan paradır. Bu amaçla Şam yeniçerisi ve kapıkulu istihdam edilip "havâle" olarak mültezimin yanına gönderilirdi. Özellikle Şam yeniçerisi, Kıbrıs, Yemen, Halep ve Şam defterdarlarının yanlarında "havâlelik" yapıyor, hac yolların muhafazasında, Mekke'de güvenliğin sağlanmasında görev alıyor ve mültezimin para toplamasında güç olarak kullanılıyordu.

54 İbrahim Efendi'nin tayin tarihi dipnot 40'de sözedilmiştir. Sinan Efendi'nin tayin tarihi 28 Rebiülâhîr 990 (22/5/1582)dir (Aydın ve Günalan, "Eyalet Defterdarlıkları", s. 189). Seyfullah Efendi hakkında, 26 Safer 991 (21/3/1583) tarihli bir hüküm, Halep defterdarı görevinde iken Şıkk-ı Sâni defterdarına tayin edildiğinden bahsetmektedir (A.DVNSMHM.d 44, nu. 323).

55 Cetvel 2, orijinal metnin tam çevirisi değildir. Parantez içinde olan rakam altın değeridir. Cetvel 1 (31 ve 33)'lı muhasebe "para" isimli gümüş sikkesiyle değeri tutulmuştur. Sonraki döneme ait olan Halep hazinesinin muhasebeleri "para" ile değeri tutulmaktadır. 1639 tarihli MAD.d 1277 numaralı defter ve sonraki defterler kamil gürüş ile tutulmaktadır. MAD.d 1277'den bir iki yıl önceki MAD.d 12775'i, restorasyondan dolayı inceledim.

Bu şekilde farklı yerlere yayılmış durumda idiler.⁵⁶ Anlaşılan o ki Halep defterdarı hazine işlerini katiplerin, Şam yeniçerisi ve kapıkulu güçlerinin yardımıyla yürütmekte idi. Hazine kayıt muamelesi katipler tarafından yapılmakta, gelirlerin temini için icra gücü olarak Şam yeniçerisi ve kapıkuluna başvurulmakta idi. Katiplere gayretli çalışmalarının bedeli olarak “hilat” bağışlanmakta, masrafı bu muhasebe kaydına geçmektedir.⁵⁷ Hazineye ait gelirleri toplamakla görevli olanlar için yukarıda da bahsedildiği üzere merkeze arz sunulup yeni görevli ve maaş veya dirliğe zam gibi talepler yapılırdı.

② Güvenlik için kaleye konulan askerlerin maaşlarının dağılımı ikiye ayrılabilir. Biri Halep vilayeti içerisindeki kalelerde kalan askerlerin maaşıdır. MAD.d 7146’dan sonraki bir ruznamçeye göre bu kaleler Halep, Adana, Ayas, Zamantu, Payas ve Merkez kaleleridir.⁵⁸ Diğeri, Halep vilayetinin dışında olan Erzurum ve Kars kalelerindeki askerlerin maaşıdır. Erzurum kalesi askerine Halep hazinesinden maaş ödenmesi konusunda arşiv kaynaklarında tespit edilebilen ilk tarih 1550’li yıllara denk gelmektedir.⁵⁹ Hazinenin Kars kalesi ile ilişkisi yeni kurulmuş sayılır. 1550’li yılların sonunda Şehzade Bayezid’in İran’a firarından dolayı meydana gelen Osmanlı ve Safevi devletlerinin diplomatik faaliyetleri sonucunda Kars boşaltılmıştır. 1578 yılında Safevi Devleti ile savaş başlayınca, aynı yılın son günlerinden itibaren Kars kalesinin tamiri için gerekli hazırlıklara başlanmıştır.⁶⁰ Halep hazinesinin Kars kalesiyle irtibatı bununla başlamış olmalıdır. Normalde yılda dört defa ödeme yapılırken üzerinde durduğumuz 1582-83 mali yılında

56 A.DVNSMHM.d 12, nu. 597. Bu defter yayımlanmıştır. BOA, 12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979 / 1570-1572), (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1996).

57 MAD.d 7146, s. 100.

58 MAD.d 1346, s. 25, 44, 45, 81, 90, 92. Okuyamadığım bir kale ismi var (s. 75). Ayas, şimdiki Yumurtalık, Zamantu, şimdiki Melik Gazi, Payas, şimdiki Yakacık’tır. Merkez kalesi ise Payas ile İskenderun arasında bir yerde olmalı. Halil Sahillioğlu, “Dördüncü Muradın Bağdat Seferi Menzilnamesi (Bağdat Seferi Harp Jurnalı)”, *Belgeler*, 3-4 (1965), s. 19. Zamantu, Halep’in komşusu olan Zülkadir vilayeti içinde idi. Ancak Zülkadir vilayetinde müstakil hazine defterdarı olmayup Halep defterdarı o vilayetteki mali işlere bakardı. Bu konuda Halep defterdarı adına çıkarılan “tezkere” isimli vesika hakkında Yasuhisa Shimizu, “On the Operation and Supervision of the Muḳāṭa’a System under the Ottoman Empire During the Late Sixteenth Century: An Analysis of Documents Related to the Financial Department of Halep”, *Memoirs*, 69 (2011), s. 133-140.

59 Yaşaroğlu, *Koşuşlar* 888 Numaralı Mühimme, s. 76. A.DVNSMHM.d 3, nu. 531.

60 Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münâsebetleri I 1578-1590*, (İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, 1962), s. 71.

Kars kalesine beş defa maaş ödenmiştir. Erzurum'un doğusunda bulunan kalelere maaş gönderimi MAD.d7146'a göre 1579-80 mali yılında Ardahan ve Hasankale ile başlamıştır.⁶¹ Bu durum tarih ilerledikçe Kars kalesi dışında da yayılmıştır.⁶² Demek ki Osmanlı Devleti'nin Doğu serhaddinde askerî strateji yürütmesinde Halep hazinesi finansman açısından katkı sağlamaktaydı. Buraya kadar ele alınan olağan harcamanın dışında "el-bâkî" (geri kalan) ismiyle başka bir harcama kalemi bulunmaktadır.

"El-bâkî" kalemi altında özetle iki tür gider kalemi bulunmaktadır. Bu aslında hazinenin gereken harcamaları çıkarıldıktan sonra geri kalan fazla kısmıdır. Bu kalemlerden biri "irsâliyye" dir, 1582-83 mali yılında hem Erzurum'da bulunan Doğu seferi serdarı olan Ferhad Paşa'ya, hem de İstanbul'a gönderilmiştir. Hatta hicri takvimde üç ayda bir ödenmesi icap eden askerlerin maaşı, bu sene Kars kalesi askeri için beş defa ödendiğinden beşinci ödeme "irsâliyye" kısmından karşılanmıştır. Diğer, tüm harcamaların sonunda hazinede kalan paradır. Buna bu muhasebede "el-bâkî der tebdîl" denildi. Burada kullanılan "tebdîl" kelimesi önemlidir. Bu defterdarın yapması gereken işle alakalıdır.

Şöyle ki: Hazineye ait olan gelirler toplandığında, kimin elinde kaldığına göre muhasebede ayrı terim kullanılmıştır. Reaya ve mültezimin elinde kalana "bakâyâ" denilmiştir. Öyle ise hazineye toplandıktan sonra ne olacak? Gelirler içinde "bakıyye" adıyla kayıtlı olan bir kısım bulunmaktadır. Bu, 1582-83 mali yılının muhasebesinde "bakıyye-i muhâsebât-ı defterdârân-ı sâbık ki der tebdîl bûde ve tahsîl şüde" şeklinde kayıtlıdır. Bu ne anlam taşımaktadır? Sahillioğlu'nun açıkladığı gibi Sultan I. Selim'in Mısır ve Suriye fethinden sonra merkezin ilgilendiği konu bu bölgeden merkeze gönderilen vilayet gelir hazinelerinin altın olması idi. Bunun için hazineye toplanan çeşitli gümüş paralar, esnaf ve tüccara dağıtılır ve karşılığında bunlardan altın toplanırdı. Bu işleme "tebdîl-i hasene" adı verilirdi.⁶³ Buradan hareketle düşünersek, yukarıdaki cümle, "gümüş paralardan altına çevirip toplanan, daha önceki defterdarların ödemediği geri kalan gelir" anlamı çıkartılabilir. İşte gelirlerin reaya ve mültezimden hazineye toplanmasından sonra altına çevirilip merkeze gönderilme işi defterdarın görevidir. Bunu yapmadıysa "bakıyye" kalemiyle sonra toplanırdı. Bu durumu açıklayan vesika Cetvel 1-40'da gösterilmektedir. Altına çevirme işlerinde aralarında nasıl bir sorumluluk payla-

61 MAD.d 7146, s. 90.

62 Tomanis, Ahışa, ve Gori kaleleri. MAD.d 7146, s. 177-178.

63 Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri", *Gelişme Dergisi*, özel sayısı (1978), s. 11, 25.

şımına gittikleri belli olmamasına rağmen burada toplam 35 kişi kayıtlıdır. Bu kayda göre, mültezim, Halep Hazinesi'nde hizmet edenler (vezzan, muhasebeci, mukataacı, ve tezkereci), Erzurum kalesinin askeri, zaim, zimmi, kapıkulu sipahisi, Şam yeniçerisi ve eski kadı olanlar bu işte borçlu kalmışlardır. Defterdarın kendisinin de borçlu olduğunu gösteren bir kayıt da bulunmaktadır.⁶⁴ Hatta bir hazine ruznamçesine göre yabancı tüccar da Halep hazinesine borcunu ödemiştir.⁶⁵ Bu şekilde hazineye toplanan çeşitli gümüş paraları altına çevirip irsaliyenin kaynağı sağlanmaya çalışıldı.⁶⁶

Cetvel 2'ye bakıldığında toplam giderden irsaliyenin, doğrusu vilayet dışı harcamasının yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bu sadece 1582-83 mali yılına ait bir özellik değildir. Halep hazinesinin yıllık gelir-giderini gösteren Cetvel 3'e bakıldığında özelliğinin sadece o yıla ait olmadığı, 1569'dan yüzyılın sonuna kadar çoğu zaman vilayet içi harcamadan vilayet dışı harcamanın yüksek olduğu görülmektedir. Bu cetvel, Kıbrıs seferi ile başlamaktadır. İrsaliyenin ani yükselişi, Safevi Devleti'yle savaş başlamasıyla 1579-80 mali yılında ortaya çıkmaktadır. Toplam gelir ve irsaliyesinde en yüksek rakam 1582-83 mali yılında görülmektedir. Ertesi yıldan beri görünen düşüş Trablus-ı Şam'da bağımsız bir defterdarlık kurulması ile alakalıdır.⁶⁷ 1590-91 mali yılının yükselişi tam olarak değerlendirilememekte, 1596-97 yılının yükselişine Sultan III. Mehmet'in bizat katıldığı Eger (Macaristan) seferinin sebep olduğu tahmin edilebilmektedir. Genel seyirde anlaşılan, vilayet dışı harcamanın yüksekliği Halep hazinesinin genel özelliğidir.

Buraya kadar muhasebe kayıtlarına dayanarak Halep defterdarının işleri üzerinde duruldu. Sistemin kağıt üzerinde düşünüldüğü gibi yürümemesi Halep için de geçerliydi. Örneğin 1582-83 mali yılına ait muhasebenin sonuna 4

64 MAD.d 7146, s. 96, 131. Bir Halep hazinesi ruznamçesinde şöyle kayıt bulunabilir (MAD.d 7331, s. 212). "An tahvil-i Mahmûd Efendi defterdâr-ı sâbık-ı hızâne-i Haleb an bakıyye-i muhâsebe-i müşârûn ileyh ki der zimmet bâkî mânde bûd ve hâla berây-ı mevâcibât îrâd u masraf şûd."

65 MAD.d 4943, s. 142. Borç ödeyen Andreyta isimli Venedikli tüccardır.

66 Hazırlanıp gönderilen paranın hepsi altın olmaması ve kalitesi düşük olan paranın gelmesi de gerçektir. Selânikî, Kıbrıs'tan İstanbul'a gelen parayı yaktırıp kalite kontrol yapıldığında hepsinin kalitesi düşük olduğunu söylemektedir. Hem de taşradan çok sayıda irsaliyenin gelmesine rağmen kalitesiz olduğunu da açıklamıştır. *Selânikî*, II. s. 588, 702. Cetvel 1-36, paranın kalite kontroluyla ilgilidir.

67 MAD.d 7146, s. 110, 192. A.DVNSMHH.d 52, nu. 747 (12/3/1584).

/b/994 (24/7/1583) tarihi konulmuş olup nevruzdan 4 ay geçmiştir.⁶⁸ Hatta bu mali yıla ait arz, 8 Şevval 991 (25/10/1583) tarihinde merkezde okunup kabul edildi.⁶⁹ MAD.d7146 içinde olan bir arzda nevruz geçtikten en az iki ay sonra muhasebenin kesilmesi adet olduğundan bahsedilmektedir.⁷⁰ Bu şekilde zaman zaman gecikme olmasına rağmen Halep defterdarının en önemli işinin vilayet dışı harcamalar için gelir sağlaması ve özellikle toplanan gümüş paralarını altına çevirip irsaliye hazırlaması olduğunu tespit ettik.

III. Yeni Çoklu Taşra Hazine Defterdarlıkları Sisteminin Ortaya Çıkışı

Başta Halep hazinesinin gelirinin devlet hazine muhasebesinde nasıl yansıtıldığına bakmaya çalışacağız. Günümüze intikal eden devlet hazinesi gelir-gider muhasebesinin özetinin (bundan sonra devlet muhasebesi) sayısının az olmasına rağmen yukarıda incelediğim 1582-83 mali yılına ait Halep hazine muhasebesine denk gelen aynı mali yıla ait devlet muhasebesi mevcuttur (MAD.d893).⁷¹ 16. yüzyıla ait olan devlet muhasebesinde merkezin geliri ile taşra hazinelerinin gelirleri ayrı ayrı yazılmıştır. 1582-83 mali yılının devlet muhasebesinde merkez hazinesinin sorumlusu olan 3 kişiyle alakalı gelirler akçe değeriyle sırasıyla şöyledir: Rumeli defterdarı (79.818.422), Şikk-ı Sani defterdarı (25.099.663), Anadolu defterdarı (29.353.921).⁷² Taşra hazine defterdarları: Mısır (30.811.452), Halep (29.764.012), Şam (7.323.408), Karaman (5.302.133), Erzurum (4.262.138), Bağdad (3.640.000), Temeşvar (1.542.420).⁷³ Bundan anlaşıldığı üzere Halep'in geliri yükseklikte üçüncü sırada bulunmaktadır. Bu da Halep gelirinin devlet içinde olan önemini göstermektedir. Bu rakam MAD.d7146'daki 1582-83 mali

68 MAD.d 7146, s. 95, 101. Bu muhasebe, ilgili kayıtlara göre, bahsedilen tarihte Adana'nın Kurd Kulağı isimli yerinde Hacı Süleyman adlı Halep kalesinin bir askeri tarafından herhangi birisine teslim edildi.

69 Muhasebenin teslim tarihiyle arzın sunuş tarihi arasında geçmiş zaman zarfında muhasebe kontrol edilmiş. Arz ile muhasebe arasında rakamın farklılığı vardır.

70 MAD.d 7146, s. 195.

71 MAD.d 893'ün latin harf çevirisi hakkında Halil Sahillioğlu, "III. Murad Dönemine Ait 1582-83 (Hicri 990) Tarihli Bütçe", Mehmet Genç ve Erol Özvar (haz.), *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, (İstanbul: Osmanlı Bankası ve Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006), c. 2, s. 31-79.

72 Sahillioğlu, "1582-83 (Hicri 990) Tarihli Bütçe", s. 35, 37, 38. MAD.d 893, s. 9, 10.

73 Sahillioğlu, "1582-83 (Hicri 990) Tarihli Bütçe", s. 38, 39. MAD.d 893, s. 11. Sahillioğlu Halep vilayetinin gelirini 29.724.012 olarak okumuştur. Bu rakamı düzelttim.

yılına ait muhasebenin ne toplam gelirini, ne irsaliye giderini yansıtıyor. Büyük fark olmasına rağmen irsaliyenin rakamına yakındır.⁷⁴ Bu rakam irsaliye olarak düşünüldüğünde merkezin Halep'ten başka 6 vilayetten daha irsaliye aldığı anlaşılmaktadır. Şimdi irsaliye yükümlüğünü yerine getiren taşra hazine defterdarları hakkında genel değerlendirme yapmak için devlet muhasebesi, ahkam ve "sancak tevcih defteri" üzerinde duralım (Cetvel 4).

Bugüne kadar 15.-16. yüzyıllara ait yedi adet devlet muhasebesi yayımlanmıştır. Ayrıca bir adet de yenisi tarafımdan tespit edilmiştir.⁷⁵ Bunlardan MAD. d893 numaralı defter dahil altı adet devlet muhasebesinde taşra hazinesi ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Bu altı muhasebeden 1524-25 mali yılına ait olanında Arap ve Diyarbakır vilayetlerinin ismi geçmektedir. Gerçek anlamda ise taşra hazinesinin gelir-gideri 1527-28 mali yılının defterinde yer almaktadır. Bu defterde Mısır, Şam, Halep ve Diyarbakır vilayetleri ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır.⁷⁶ 1547-48 mali yılına ait defter de Mısır, Halep ve Şam ve Diyarbakır gibi üçe ayrılmıştır.⁷⁷ 1565-66 mali yılına ait defterde Mısır, Şam ve Halep vilayetleri kayıtlıdır.⁷⁸ 1567-68 mali yılına ait devlet muhasebesinin istinsah edildiği elyazmasında

74 MAD.d 7146'da altın ile akçenin kuru 1:78 ve 1:80 olmak üzere iki ayrı kur kullanıldı. Merkezde kullanılan kur 1:60'dır. Buna göre hesaplandığında $521.234 \times 60 = 31.274.040$ akçe tutuyor. Halep'ten irsaliye olarak gönderilen bazı gelirler, merkezde olağanüstü gelir (vâridât-ı gayr-i mukarrere) olarak hesaplanmış olabilir. Mesela bu dönemde avarız gelirleri olağanüstü gelir olarak algılanmıştır. Sahillioğlu'nun çevirisinde de bazı maddeler Halep'le alakalı olabilir. Çevirisi içindeki sıra numaralarına göre alakalı olabilen, A5.4.2.1, A5.4.2.27 (20.431), A5.4.2.28 (24.000), A5.4.2.29 (52.260), A5.4.2.33 (957), A5.4.2.36 (30.557), A5.4.2.38 (20.670), ve A5.4.2.39 (87.642). Parantez içi akçe değeridir. Nüzül ve zahireyle ilgili A5.4.2.1, toplam 12.044.208 akçedir, ama Diyarbakır, Halep, Karaman vesaire hepsi kapsamlı olduğu için Haleb'in payı ayrılamamaktadır.

75 Ömer L. Barkan ve H.Sahillioğlu dışında M.Genç, E. Özvar ve B. Çakır devlet hazine muhasebesini yayımladılar. Mehmet Genç ve Erol Özvar (haz.), "II. Bayezid Dönemine Ait 1509-10 Tarihli Bütçe", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, c. 2, s. 22-24. Baki Çakır, "Osmanlı Devleti'nin Bilinen En Eski (1495-1496) Bütçesi ve 1494-1495 Yılı İcmali", *OA*, 47 (2016), s. 113-145. Ayrıca TSMA.d 1395, 1565-1566 tarihli devlet muhasebesi olduğunu tesbit ettim.

76 Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tablilleri* (İstanbul: Fev Vakfı Yayınları, 1992), c. 4. 1. kısım, s. 637, 642-644.

77 MAD.d 117. Ömer L. Barkan, "954-955 (M.1547-1548) Malî Yılına Âit Bir Osmanlı Bütçesi", *İFM*, 19/1-4 (1957-58), s. 246-249. Ayrıca, bu muhasebede Halep ve Şam (yani Arap), ve Diyarbakır vilayetlerinin defterdarlarından sözedilmektedir.

78 TSMA.d 1395, 4b.

da bu durum devam etmektedir.⁷⁹ Bu deftere kadar devlet muhasebesinde kayda geçen taşra hazinesi, genelde Mısır ve Suriye bölgesidir. Aynı döneme kadar ahkamda ne gibi defterdarlıktan bahsedilmektedir?

1544-45 tarihli mühimme defteri hükümlerinde Arabistan, Bağdat, Budin ve Diyarbakır olmak üzere toplam 4 defterdarın adı zikredilmektedir.⁸⁰ 1560'lı yıllara ait ahkam defterlerinde Cetvel 4 gibi Temeşvar, Mısır, Halep, Budin, Diyarbakır, Bağdat, Basra ve Şam defterdarlarından bahsedilmektedir ki böylece toplam defterdar sayısı sekize yükselmiştir.⁸¹ Peki ahkam defterlerinde bulabildiğimiz Budin, Temeşvar, Bağdat ve Basra vilayetleri niçin devlet muhasebesinde yer almıyor? Bunun cevabını Sahillioğlu açıkça veriyor. Budin ve Bağdat gibi sınırda olan bölgede güvenlik için fazla miktarda asker bulundurulurdu. O nedenle bu tür vilayetin muhasebesi açık kalırdı, mesela Budin hazinesinin açıkları İstanbul'dan gönderilen veya çevre vilayetlerin gelir fazlasından havale edilen meblağlarla kapatılırdı. Bu tür hazinenin muhasebesinde irsaliyenin, gelir kısmında kayıtlı olduğunu açıklamıştır.⁸² Budin ve Bağdat gibi sınırda olan hazine gelirlerinin devlet muhasebesinde kayıtlarının bulunmaması irsaliye göndermemelerinden kaynaklanmaktadır.⁸³ Aslında taşrada bağımsız hazine defterdarlıklarının kurulduğu yer göz önünde bulundurulduğunda yukarıda adı geçen isimlerin hepsinin sınırda oldukları dikkat çekmektedir. Osmanlı toprakları genişledikçe genel olarak yeni

79 Diyarbakır ve Yemen olağanüstü gelir kısmında kaydedilmiştir. Ömer L. Barkan, "974-975 Yılına Âit Bütçesi", s. 302-303 (Atıf Efendi nu.1734, 267b-268a).

80 Sahillioğlu, *E-12321 Mühimme*, s. 39 (Budin), 50 (Arabistan), 80 (Diyarbakır). Bağdat mal defterdarı muhatap olarak değil, hükümün üst kısmında derkenar olarak yazılmıştır (s. 169). E. Özvar, adı geçen defter başta olmak üzere 5 adet defterler (ikisi mühimme, biri tahvil, ve ikisi ruus) ve "sancak tevcih defter"lerinden yararlanarak taşra hazine defterdarlarını tesbit etmeye çalıştı. Erol Özvar, "Taşra Maliyesinde Değişim", c. III-3, s. 1606, 1630.

81 A.DVNSMHHM.d 6, nu.1 (Temeşvar), 2 (Mısır), 49 (Halep), 143 (Budin), 462 (Diyarbakır), 1013 (Bağdat). MAD.d 2775, s. 13 (Basra). A.DVNSMHHM.d 7, nu. 607 (Şam). Habeş defterdarı'ndan sözeden bir hüküm bulunduğu halde tam değerlendiremediğim için saymadım (A.DVNSMHHM.d 7, nu. 1782). Nazır-ı emval isimli görev hakkında kaynaklara dayanan kapsamlı değerlendirmeler yapılmamaktadır. Bu nedenle "nâzır-ı emvâl" unvanı taşıyanı da katmadım. Şimdilik bu görev hakkında Aydın ve Günalan, "Eyalet Defterdarlıkları", s. 149-151.

82 Sahillioğlu, "Kıbrıs'ın Bütçesi", s. 4.

83 Sahillioğlu, başdefterdarlar, devlet muhasebelerinde genelde hazine defterdarları olan taşra vilayetlerinin yalnız gelir fazlasını gelir kalemleri arasında göstermekte yetindiklerini söylemiştir. Halil Sahillioğlu, "Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi", *Yusuf Hikmet Bayur'a Armağanı*, (Ankara: TTK, 1985), s. 288.

sınır olan yerlere hazine defterdarlığı kurulmuştur. Bu durumdan 1560'lı yıllara kadar 2 tür defterdarlık olduğu düşünülebilmektedir. Birincisi merkeze para gönderen defterdarlık olup Mısır ve Suriye bölgesi buna özgü özelliği taşımaktadır.⁸⁴ Diğeri kendi defterdarlık bölgesinde veya çevresinde gelirlerinin tümünü harcayan defterdarlıktır. Bu durum sonraki dönemde değişmiş midir?

1576 tarihli bir hükme göre, Cetvel 4'te olan önceki ahkamları kıyasla yeni ortaya çıkan defterdarlığın sayısı 4 (Kıbrıs, Erzurum, Lahsa, Yemen) olup ancak Lahsa ve Yemen'de daha önceden hazine ile ilgili bir kurum olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁵ Kıbrıs'ın fethiyle birlikte beylerbeylik kurulurken hazine defterdarlığı da birlikte kurulmuştur. Erzurum daha önceden beylerbeylikti, ancak hazine defterdarlığı bulunmamaktadır. Bu hükümden sonraki dönemin kayıtlarında ne oldu? 1582-83 mali yılına ait devlet muhasebesinde 1 defterdarlık (Karaman) yeni olarak eklenebilmektedir. Literatürde "sancak tevcih defteri" olarak geçen, vilayetler ve sancaklara tayin kayıtlarının yer aldığı defterlerden 1578-88 tarihlerini kapsayan defterde toplam 18 taşra hazine defterdarı kayıtlı olup bunlar içinde 5 yeni defterdarlık vardı (Bosna, Kefe, Rum, Şirvan, Cezayir-i Garb).⁸⁶ Beylerbeylikten ayrılıp müstakil bir beylerbeylik oluşturulan Bosna ve Kefe, yeni fetih ile birlikte beylerbeylik kurulan Kıbrıs ve Şirvan beylerbeyliklerinin kuruluşuyla, ne kadar sürede hazine defterdarlığının kurulduğu konusunda ayrı araştırmalar yapılması gerektiği halde iki kurumun kuruluşunda aradan çok zaman geçmediği tahmin edilmektedir.⁸⁷ Buna karşı Erzurum, Karaman ve Rum vilayetlerinin durumu

84 B. Tezcan'a göre İstanbul ile Mısır ve Suriye arasında, sadece kullanılan para açısından değil, altın - gümüş kuru açısından farklılık bulunmaktadır. 16. yüzyılın ortalarına doğru bu bölgeler arasındaki kur farklılığı kaybolmaktadır. Feth döneminde varolan kur farklılığından yararlanmak amacıyla merkezi hükümet, gümüşe karşı altın değeri düşük olan Mısır ve Suriye'den altın göndertip gümüşe karşı altın değeri yüksek olan İstanbul'da gelirlerini altın olarak kabul etmiştir. Devlet hazine muhasebesinde hep Mısır ve Suriye'nin gelirleri kayıtlı olmasının sebebi de bu olabilir. Baki Tezcan, "The Ottoman Monetary Crisis of 1585 Revisited", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 52 (2009), s. 464-472, 492-494.

85 MAD.d 7534, s. 1383. Lahsa'da nazır-ı emval bulunmaktadır A.DVNSMHH.d 7, nu. 1360). Bahsedildiği gibi Yemen 1567-68 mali yıla ait devlet muhasebesinde olağanüstü gelir kısmında kayıtlıdır.

86 Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s. 152, 154, 156, 157, 158, 159, 161, 164, 169, 170, 171, 175, 176, 179 (KK.d 262, s. 10, 24, 30, 50, 55, 63, 71, 82, 126, 157, 161, 168, 171, 205, 211, 216, 217, 252). Cezayir-i Garb'ın gelişmesi hakkında tam olarak bilinmemektedir.

87 Beğlerbeğliklerinin kuruluş tarihi konusunda Bilgin Aydın ve Rıfat Günalan, "Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi", *OA*, 38 (2011), s. 27-160.

ilginç olmaktadır. Çünkü bu üç vilayette beylerbeyliğinin kuruluşundan sonra epey zamandır hazine defterdarlığı kurulmamıştır. Bu konunun biraz üzerinde duralım.

Erzurum beylerbeyliği, Osmanlı toprağının doğu sınırında 1535 yılında kuruldu.⁸⁸ Rum beylerbeyliği 15. yüzyılın ilk yarısında, Karaman beylerbeyliğinin ise tam olarak kesinleştirilmemesine rağmen Yavuz Sultan Selim döneminde var olduğu ileri sürülmektedir.⁸⁹ Bu beylerbeyliklerde hazine defterdarlığı ne zaman kurulmuştur?

Erzurum defterdarlığı hakkında Aydın ve Günalan, ilk kuruluş tarihini 1556 yılı olarak gösterdiler. Fakat 1550-1560 yıllarında Erzurum hazine defterdarına hitaben hükümler bulunmamaktadır. Ayrıca 1560'lı yılların ikinci yarısındaki durumu yansıttığını düşündüğümüz bir elyazması bulunmaktadır. Devlet maliye teşkilatını anlatan bu kaynakta “vilâyet-i Rum ve Erzurum ve Karaman” daki mukataalara ait yazı işlerinin Anadolu defterdarına bağlı olan Mustafa isimli mukataacı tarafından yürütülüyor olduğu görülmektedir. Bu da adı geçen tarihte Erzurum'da hazine defterdarının olmadığını göstermektedir.⁹⁰ Bu dikkate alındığında, Aydın ve Günalan'ın gösterdiği 23/b/981 (18/11/1573) tarihini, kuruluş

88 Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)* (Ankara: TTK, 1998), s. 58-60.

89 Halil İnalıcık, “Eyalet”, *İslâm Ansiklopedisi*, c. 11, (İstanbul: Diyanet Vakfı, 1995), s. 549.

90 Barkan, “974-975 Yılına Âit Bütçesi”, *İFM*, 19 (1-4), s. 327 (Atif Efendi nu.1734, 280b). Barkan'ın yayımladığı Atif Efendi 1734 numaralı mecmuanın bir bölümünde maliye teşkilatında çalışan katiplerle ilgili yazılar da bulunmaktadır. Kaydedilen katiplerin kimlikleri üzerinden bu kaynağın hangi tarihin durumunu yansıttığını belli etmek için biraz duralım. Rumeli ruznamçesi olan Mehmed Çelebi'nin Halep vilayet defterdarı olduğu yazılmaktadır (s. 323; Atif Efendi nu.1734, 279a). Bir de Mustafa Çelebi isimli Rumeli muhasebecisinin, Şam vilayet defterdarı olarak atandığı da kayıtlıdır (s. 323; Atif Efendi nu. 1734, 279a). Adı geçen sancak tevcih defterlerinden birisi olan MAD.d 563'te Mehmed Çelebi isimli birisi 20/11/974 (30/4/1567) tarihinde Halep defterdarlığına tayin edilmiştir. Ondandır tayin edilen de Mehmed Çelebi olup hicri 978 (1570) veya 977 (1569) yılında tayin edildi. Yazısında tayin tarihi 977 yılı mı 978 yılı mı tam olarak anlaşılmamaktadır (MAD.d 563, s. 162; 20 Cemaziyevvel 977 veya 978). Bu ikinci Mehmed Çelebi'nin tayini ile alakalı olduğunu düşündüğümüz bir kayıt bir hazine ruznamçesinde bulunmaktadır. Ona göre onun tayini 25 Cemaziyevvel 977 (5/11/1569) tarihi civarında yapılmıştır (KK.d 1767, 48a). Tekrar MAD.d 563'e dönersek bu defterde daha önce Rumeli muhasebecisi olan Mustafa Çelebi'nin, evail-i Receb 976 (12/1568) tarihinde Şam defterdarlığına tayin edildiği kayıtlıdır (MAD.d 563, s. 77). Bu kaynaklarda kayıtlı olan Mehmed Çelebi ve Mustafa Çelebi'nin aynı kişi olduğunu düşünürsek sözkonusu mecmuadaki bölümün, büyük ihtimalle 1567-70 tarihlerindeki durumu anlattığı söylenebilir.

tarihi olarak kabul etmek daha makul olmaktadır.⁹¹ Karaman defterdarlığı için ise Aydın ve Günalan'ın gösterdikleri 25/11/1581 tarihi kuruluş tarihi olarak kabul edilebilir.⁹² Sebebine gelince, yukarıda Erzurum hakkında anlatılanlar Karaman için de geçerlidir. Rum hazine defterdarlığının kuruluşu olarak, 16/1/1584 tarihini kabul edebiliriz.⁹³ Bu durumdan hareketle 1570'li yıllardan beri Anadolu defterdarlığından ayrılarak müstakil hazine defterdarlıklarının kuruldukları anlaşılmaktadır. Bu durum aynı zamanda 1560'lı yıllara kadar beylerbeylik veya vilayetin kuruluşunda hazine defterdarlığının kurulması şart olmadığını da göstermektedir. Bu tür örneğe bu yazıda üzerinde durulan Arap defterdarlığını da katmak mümkün olmaktadır. O zaman 1570'li yıllardan beri ortaya çıkan taşra hazine defterdarlıklarının gelişmesini nasıl değerlendirebiliriz?

1560'lı yıllara kadar devlet muhasebesinde Mısır, Halep ve Şam gibi sadece belli taşra hazinelerinin isimleri kaydedilirken 1580'li yıllarda diğer taşra defterdarlıklarının isimleri de kaydedilmeye başlanmıştır. 1582-83 mali yılına ait devlet muhasebesine yansıyan taşra hazine defterdarlığı sayısı 7 olsa da, tarihi seyir içerisinde aslında 18 taşra hazine defterdarlığının kurulmuş olduğu daha önce bahsi geçen 1578-88 tarihlerini kapsayan sancak tevcih defterinden anlaşılmaktadır. Bu artışın sebebi olarak iki şey söylemek mümkündür. Birincisi Arap defterdarlığının bölünmesi ve Anadolu defterdarlığından ayrılarak müstakil hazine defterdarlıklarının (Erzurum, Karaman, Rum) kurulması ve ikincisi adı geçen 4 vilayet (Bosna, Kefe, Kıbrıs, Şirvan) gibi yeni kurulan vilayetlerde taşra hazine defterdarlığının da birlikte kurulmasıdır. Bu gelişmeden dolayı bir vilayette bir hazine defterdarlığının bulunması normal gibi gözükmeye başlamış olmalıdır. Başka bir deyişle bir vilayette devlet hazinesine ait olan gelirler hakkında merkezin bir temsilcisi de ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu gelişmeyle birlikte taşra hazine defterdarları için istenilen şartlar ne idi?

MAD.d7146, 25 yıllık Halep hazinesinin faaliyetini anlamak için önemli bir kaynaktır. Ayrıca bu defterde dönemin havasını hissettiren Cetvel 1'de bulunan iki muhasebe mevcuttur (37 ve 38). Birisinde İbrahim Efendi, diğerinde Nuh Efendi esas alınarak her defterdarın işi değerlendirilmiştir. Değerlendirmenin kriteri irsaliye kısmındaydı. Burada hazine defterdarı olandan istenilen, esas alınan

91 Aydın ve Günalan, "Eyalet Defterdarlıkları", s. 182. Erzurum hazine defterdarlığının bağımsız olduğundan sözeden mühimme defteri de bu kuruluş tarihini desteklemektedir. A.DVNSMHM.d 23, nu. 687.

92 Aydın ve Günalan, "Eyalet Defterdarlıkları", s. 194.

93 Aydın ve Günalan, "Eyalet Defterdarlıkları", s. 210.

defterdar ile karşılaştırıldığında, aynı derecede veya daha fazla irsaliye göndermesi idi. İşin değeri tam merkeze veya merkezin istediği yere önceki defterdara nazaran mümkün olduğunca fazla irsaliye göndermesi idi. Buna benzer kayıtlar, Aydın ve Günalan'ın taradıkları ruuslarda bulunmaktadır. Hazine defterdarı olanlar tayin edilmeden önce devlet ile aralarında bir anlaşma yapmışlardır. Mesela bir Budin defterdarı yanındaki Temeşvar hazinesinden para gönderilmeye ihtiyaç kalmayacak kadar gelir-giderde denge kuracağını taahhüt etti. Bir Erzurum defterdarı bazı kalelerin maaşını kendisi karşılayacağından söz etti. Bir Halep defterdarı önceden fazla para teslim edeceğine yemin etti. Bir Karaman defterdarı peşin para ödedi.⁹⁴ Dönemin tarihçisi Selânikî'nin eserinde de benzeri bilgiler bulunabilir.⁹⁵ Bu gibi şartlar, mültezimin şartnamesini hatırlatıyor. Bu örneklerden görülen önceden fazla para gönderilmesi ve peşin para ödenmesi gibi şartlar, üzerinde durulması gereken bir hususu ortaya koyar. Cetvel 1 (37 ve 38)'deki iki muhasebede ve Selânikî'nin söz ettiği Halep defterdarlık görevini yapanlar hakkında açılan soruşturmada sorgulanan irsaliye idi. Defterdarlar bu parayı yeterince gönderemeyince sonunda soruşturmaya uğradılar. Bu durumda merkezin defterdarlardan istediği para irsaliye olarak düşünülürse, yukarıda gösterilen örneklerden anlaşılacağı üzere, önceden fazla para teslim etmesi ve peşin para ödemesi gibi şartların irsaliyeyi kastettiği söylenebilir. Bu şekilde o dönemin Osmanlı Devleti için en önemli konularından birisinin irsaliye olduğu anlaşılır.

O halde, sanki mültezim gibi taşra hazine defterdarının irsaliye için garanti göstermesine sebep, Halep defterdarlığı açısından bakarsak, savaşın masrafını karşılamak ve Doğu'nun kalelerinde kalan askerlerin maaşını ödeyebilmek idi. Yani devletin ihtiyacına göre vilayet dışına para gönderilmesi aciliyet kazanıyordu. Bu durum yaygınlaşınca devlet hazinesine gelir gönderen taşra hazinesinin sayısı haliyle arttı. 1582-83 mali yılına ait devlet muhasebesinin bu durumu iyice işaret ettiğini düşünmekteyim.

Bu şekilde düşünüldüğünde, 1582-83 mali yılına ait devlet muhasebesinde isimleri geçen taşra hazine defterdarları, o tarihten önceki taşra hazine defterdarlarıyla farklıdır. 1570'li yıllardan başlayarak 1580'li yıllarda iyice fark edilen bu yeni durumda, taşra hazine defterdarı olanlar, merkeze karşı irsaliye kısmını

94 Aydın ve Günalan, "Eyalet Defterdarlıkları", s. 172-173 (Budin), 182 (Erzurum), 189 (Halep), 195 (Karaman).

95 Selânikî, I. s. 166, 240, 259, 267, 367 v.s. Mustafa Âli üzerinde araştırmalar yapan C. Fleischer, bu tür tayinlerden söz etmektedir. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 118-123.

tayinin karşılığı olarak taahhüt ediyorlardı ve defterdarların sayısı da önceki döneme nazaran epeyce artmıştı. Bu durumu “yeni çoklu taşra hazine defterdarlıkları sisteminin” ortaya çıkışı olarak değerlendirmeyi öneriyorum. Halep defterdarlığı, kuruluşundan beri merkeze sürekli irsaliye gönderen taşra hazine defterdarlıklarının önemli bir birimiydi. Yeni dönem geldiğinde de çok katkı sağlamaya çalıştığı Cetvel 3’ten anlaşılmaktadır. Bu nedenle Halep defterdarlığı, devlet hazinesine katkı açısından taşra hazine defterdarı olarak öncülük ediyordu. Dolayısıyla o defterdarlığın seyrini takip etmek, Osmanlı maliye idaresini anlamakta önemli katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak konuyu şöyle toparlayabiliriz:

XVI. yüzyılda Memluk toprakları feth edildikten sonra Suriye’de mali teşkilat kuruldu. Bu teşkilatın sorumlusu Arap ve Acem defterdarı olarak ismen geçmekte, onun yetki alanı tam olarak anlaşılmamaktadır. 1540’lı yılların ortasında bir mühimme defterinde ismi Arabistan veya Arap defterdarlığı olarak geçmektedir. 1549 yılı civarında askerî idare açısından Halep ve Şam vilayeti olarak ikiye bölündü. Böyle olmasına rağmen mali idare açısından müstakil Şam defterdarlığı kuruluncaya kadar Arap veya Halep defterdarlığı iki vilayetin en üst mali sorumlusu oldu. 1569-1594 tarihleri arasında 25 yıllık bir süreyi kapsayan MAD.d 7146 numaralı Halep hazinesi muhasebe defteri bu konuda önemli bilgiler vermektedir. Bu defter incelendiğinde, defterdarın merkeze sunması gereken vesikanın, “günlük gelir-giderlerin özeti olan muhasebe, arz ve irsaliye muhasebesi” olduğu anlaşılmaktadır. Bu defterde yer alan iki muhasebe kaydından anlaşıldığına göre, söz konusu defteri oluşturan çeşitli vesikaların bir araya toplanmasının sebebi, büyük ihtimalle 1594 yılında Halep defterdarları hakkında açılan soruşturmayla alakalı olabilir. Bu kayıtlardan 1582-83 mali yılına ait Halep hazinesinin gelir-gider muhasebesi, harcama kalemi açısından incelendiğinde Halep defterdarı için iki önemli işin olduğu ortaya çıkmaktadır. Birincisi vilayeti dışında Doğu serhaddinde olan Erzurum ve Kars gibi kalelerdeki askerlerin maaşını temin etmek; ikincisi topladığı gümüş paraları altına çevirip merkeze veya merkezin istediği yere irsaliye olarak nakit halde göndermek. Ayrıca 1582-83 mali yılına ait devlet muhasebesinde Halep hazinesinin katkısının yüksek olduğu da tespit edilmektedir. Bu muhasebenin hazırlandığı 1580’li yıllarda taşra hazine defterdarlıklarının sayısı da artmaktadır. Bunun sebebi, Arap defterdarlığının bölünmesi ve 1570’li yıllardan beri Erzurum, Karaman, ve Rum defterdarlıklarının kurulmasıdır.

16. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA HALEP DEFTERDARLIĞI

defterdarlığının yetkisi altından ayrılması ve yeni kurulan vilayetlerde hazine defterdarlıklarının da kurulması idi. Bu gelişmelerde defterdar olanlar sanki mültezim gibi irsaliye kısmını taahhüt etmektedir. Bu durum yeni çoklu taşra hazine defterdarlıkları sisteminin ortaya çıkışı olarak değerlendirilmektedir.

Makale içinde bulunan hicri ayların kısaltması:

muharrem = m, safer = s, rebülevvel = ra, rebülâhir = r, cemâziyelevvel = ca, cemâziyelâhir = c, receb = b, şaban = ş, ramazan = n, şevval = l, zilkade = za, zilhicce = z.

Cetvel 1. MAD.d 7146 içinde bulunan vesikalar

	Tarih Süresi	Süre	Mali Sorumlu	Vesikanın Türü	Sayfa ve Not
1	11/3/1569-12/3/70	1 yıl	Mehmed Çelebi (2 kişi)	Muhasebe (müsvedde)	232-236
2	23/12/1569-12/3/70	2-20	Mehmed Çelebi	Muhasebe	32-34
3	aynı	2-20	aynı	Muhasebe	40-42; tarih (6/1570), imza
4	aynı	2-20	aynı	Muhasebe	44-45
5	12/3/1570-22/6/70	3-15	[Mehmed]	Muhasebe	20; tarih (6/1570), imza
6	aynı	aynı	Mehmed Çelebi	Muhasebe	24
7	aynı	aynı		Muhasebe	35
8	12/3/1570-12/3/71	1 yıl	Mehmed Çelebi	Muhasebe (müsvedde)	4-9
9	aynı	aynı	aynı	Muhasebe	12-15; tarih (6/1571), imza
10	12/3/1571-10/6/71	3-1	[Mehmed]	Muhasebe	28; imza
11	11/3/1574-11/3/75	1 yıl	[Bali]	Muhasebe	48-51; tarih (5/1575), imza, mühür
12	11/3/1575-10/3/76	1 yıl	Bali Çelebi	Muhasebe (müsvedde)	56-58
13	aynı	1 yıl	[Bali]	Muhasebe	60-63; tarih (6/1576), imza, mühür
14	10/3/1576-9/3/77	1 yıl	[Halil]	Muhasebe	68-71; tarih (5/1577), imza

YASUHISA SHIMIZU

15	9/3/1577-11/3/78	1 yıl	Halil Efendi	Muhasebe	75-79; tarih (7/1578), imza
16	11/3/1578-11/3/79	1 yıl	[Mehmed]	Muhasebe	84-87; tarih (2/1581), imza
17	13/3/1579-10/3/80	1 yıl	[Mehmed]	Muhasebe	88-91; tarih (2/1581), imza
18	12/3/1582-21/3/83	1 yıl	Üveys Paşa, İbrahim Ef., Sinan Ef., Seyfullah Ef.	Muhasebe	95-101; tarih (24/7/1583), imza
19	aynı	1 yıl	aynı	Arz	198-200
20	22/3/1583-19/3/84	1 yıl	Mustafa Çelebi	Muhasebe (müsvedde)	104-107
21	aynı	1 yıl	aynı	Arz	192-193
22	22/3/1583-21/3/84	1 yıl	aynı	İrsaliye muhasebesi	110
23	16/4/1586-4/7/86	2-21	Ramazan Efendi	Muhasebe	122-123; tarih (4/7/1586) (imza?)
24	16/4/1586-26/2/87	10-23	aynı	Muhasebe	114-119; tarih (4/1587)
25	27/11/1587-21/3/88	3-27	Mahmud Efendi	Arz	202-203
26	5/1/1588-5/2/89		[Mahmud]	Muhasebe	134-137; imza
27	22/3/1588-21/3/89	1 yıl	Mahmud Efendi	Muhasebe	143-146
28	aynı	1 yıl	aynı	Muhasebe	126-131; tarih (5-6/1589), 3 kişinin imzası ve mührü
29	aynı	1 yıl	aynı	Muhasebe	151-155; tarih (5-6/1589), 3 kişinin imzası ve mührü
30	aynı	1 yıl	aynı	Arz	148
31	22/1/1590-8/3/90	1-16	Ali Paşa	Muhasebe	157-160; tarih (3-4/1590), mühür
32	aynı	1-16	aynı	Muhasebe	172-173; tarih (3-4/1590), mühür
33	9/3/1590-10/3/90	2 gün	Seyyid Ahmed	Muhasebe	163-165; tarih (5/1590), imza
34	23/9/1593-22/3/94	6-4	Ali Efendi	Muhasebe	176-179; tarih (6/1594), imza
35	aynı	6-4	aynı	Muhasebe	184-187; tarih (6/1594), imza
36			aynı	İrsaliye	224-226

16. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA HALEP DEFTERDARLIĞI

37	11/3/1580-21/3/89		İbrahim Ef., Ramazan Ef., Yahya Ef., Mahmud Ef.	Muhasebe	206-214
38	[1580?-1591?]		İbrahim Efendi'den Mahmud Efendi'ye kadar	Muhasebe	240-241
39	159?			Arz	195
40			[Mehmed]	Zimmet	14/2-14/3; tarih(13/1/1571), imza
41				İrsaliye	223/1; tarih(24/1/1591), imza
42				İrsaliye	223/1-B; tarih(26/11/1590), imza
43					185/1-1/B
44					185/2-2/B

Not:

1) Tarih süresi: vesikanın kapsadığı başlangıç tarihi ile son tarihi gösterilmektedir. Mesela, 11/3/1569-12/3/70, 11 Mart 1569'dan 12 Mart 1570 tarihine kadar kapsamaktadır. 9 numaralı vesikaya kadar Julian takvimiyle tarihler gösterilmektedir. 10 numaralı ve sonrasındaki vesikalarda Gregoryen takvimiyle tarihler gösterilmektedir (37 numaralı vesikanın başlangıç tarihi hariç).

2) Süre: ilgili vesikanın kapsadığı süre gösterilmektedir. Mesela, 2-20, 2 ay ve 20 gün anlamındadır.

3) Mali sorumlu: vesikanın kapsadığı süre içinde mali sorumluluk taşıyan kişi veya kişilerin isimleri gösterilmektedir. [] içinde olan kişinin ismi vesikanın sonunda kayıtlı olan imzasından tahmin edilen isimdir.

4) Vesikanın türü: ilgili vesikanın çeşidi gösterilmektedir.

5) Sayfa ve Not: 232-236, ilgili vesikanın 232 ile 236. sayfalar dahil olmak üzere yazılı olduğu gösterilmektedir. İlgili vesikanın sonunda tarihi, imzası ve mührü bulunursa bunlar da gösterilmektedir. Tarih ile ilgili () içinde olan, kayıtlı olan tarih gösterilmektedir. Mesela, (6/1570), Haziran 1570 anlamdadır.

Cetvel 2. Halep hazinesine ait 1582-83 mali tarihli muhasebe

Toplam gelir	49.898.104 (639,211)
1.avârız ve nüzül ve kirâye(?) ve kavvâs ve bennâ ve ırgâdân	1.273.676
2.beytü'l-mâl ve muhallefât-ı merhûm Sinan Efendi defterdâr	309.528
3.bakiyye-i muhâsebât-ı defterdârân-ı sâbık	363.368
4.mahsûlât	47.951.532
(1)bakâyâ (vâcib sene 965-987)	2.244.440
(2)cedid (vâcib sene 988-990)	44.337.156
(a)mukâtaât ve havâs (vacib sene 988-990)	36.227.674
(b)cizye (vâcib sene 988-989)	2.344.242
(c)rusûm-ı berevât ve tezâkir-i şikâyât v.s.	57.990
(d)fazla-i hasenât ve ihrâcât ve tefâvüt-i padişâhî v.s.	5.707.250
(3)emvâl-ı müteferrika ve mâbeyn ve mevkûfât	1.369.936
Toplam gider	8.951.555 (114.763)
1.mevâcib ve nafaka-i voyvoda	7.958.309
(1)küttâb-ı hıazâne ve şâkirdân ve hademe-i sâire	118.284
(2)mütekâidîn	641.418
(3)baz-ı gulâmân-ı dergâh-ı âlî	134.938
(4)baz-ı yeniçeriyân-ı Şâm	269.496
(5)müstahfizân ve azabân ve saraydârân der vilâyet-i Haleb	947.530
(6)gulâmân ve müstahfizân ve azabân-ı kale-i Erzurum ve gulâmân-ı Kars	5.837.691
(7)nafaka-i voyvodağân-ı Eflâk ve Kara Boğdân	8.952
2.ihrâcât ve edâ	993.246
Geri kalan	40.946.550 (524.448)
1.irsâliyye ve mevâcib-i gulâmân-ı Kars	(521.234)
(1)Serdar olan Ferhad Paşa'ya	(466.044)
(2)İstanbul'daki Hazine-i Âmire'ye	(7.947)
(3)Kars'ta olan gulâmâna ait 5. mevâcib	(47.243)
2.el-bâkî der tebdîl	(3.214)

16. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA HALEP DEFTERDARLIĞI

Cetvel 3. Halep Hazinesinin Gelir-Gideri (altın)

	Tarih	Gelir	Gider	Geri kalan	İrsaliye	Kaynak
1	1569-70	411.780	116.964	294.825	280.000	MAD 7146, 232-236
2	1570-71	439.641	128.670	310.971	301.715	aynı, 10-15
3	1574-75	470.896	122.479	345.852	340.000	aynı, 48-51
4	1575-76	492.688	120.292	372.396	344.580	aynı, 60-63
5	1576-77	484.496	120.916	363.579	331.329	aynı, 68-71
6	1577-78	521.614	141.682	379.932	337.407	aynı, 76-79
7	1578-79	519.651	127.289	392.361	342.150	aynı, 84-87
8	1579-80	543.266	103.428	439.838	423.500	aynı, 88-91
9	1580-81	618.818	111.755		507.063	aynı, 206
10	1582-83	639.211	114.763	524.448	521.234	aynı, 96-101
11	1583-84	569.491	184.220		385.271	aynı, 105-107
12	1586-87	463.127	119.564	343.563	342.076	aynı, 114-119
13	1588-89	477.469	130.379	347.090	346.097	aynı, 210
14	1590-91	667.990	173.665	494.325	441.348	MAD 4771, 12-13
15	1591-92	332.321	164.930	167.391	163.759	aynı, 13-14
16	1592-93	389.137	151.082	238.055	227.609	aynı, 15-16
17	1593-94	617.280	262.179	355.191	295.123	aynı, 16-17
18	1594-95	471.583	274.034	197.549	179.559	aynı, 18-19
19	1595-96	439.098	209.330		230.096	aynı, 19-20
20	1596-97	880.673	422.576	458.097	447.890	aynı, 20-21
21	1599-1600	571.203	210.640	361.562	360.668	aynı, 22-23

Not: Cetvel içinde olan rakam altın değeridir

- 1) Tarih: 1569-70, 1569-70 mali yılı anlamındadır.
- 2) Gelir: toplam gelir anlamındadır
- 3) Gider: toplam gider anlamındadır.
- 4) Geri kalan: toplam gelirden toplam gider çıkarıldıktan sonra geri kalan para.
- 5) İrsaliye: geri kalandan irsaliye olarak ayrılıp gönderilen para.
- 6) kaynak: adı geçen verilerin kayıtlı olduğu kaynak ve sayfalar gösterilmektedir.

Çetvel 4. Taşrada Bulunan Hazine Defterdarlığı ve Hazinesi

	Devlet muhasebesi	Ahkam	Sancak tevcih def.
1524-25 ¹	Arab, Diyarbakır		
1527-28 ²	Mısır, Şam, Halep, Diyarbakır		
1544-45 ³		Arabistan, Bağdat, Budin, Diyarbakır	
1547-48 ⁴	Mısır, Halep ve Şam, Diyarbakır		
1550-51 ⁵			kayıt yok
1565-66 ⁶	Mısır, Şam ve Halep		
1567-68 ⁷	Mısır, Şam ve Halep		
1560'lı yıllar ⁸		Mısır, Halep, Şam, Diyarbakır, Bağdat, Basra, Budin, Temeşvar	
1568-74 ⁹			Halep, Şam, Diyarbakır
1576 ¹⁰		Mısır, Halep, Şam, Diyarbakır, Bağdat, Basra, Budin, Temeşvar, Kıbrıs, Erzurum, Lahsa, Yemen	
1582-83 ¹¹	Mısır, Halep, Şam, Karaman, Erzurum, Bağdat, Temeşvar		
1578-88 ¹²			Bosna, Budin, Kefe, Temeşvar, Basra, Bağdat, Diyarbakır, Erzurum, Halep, Karaman, Lahsa, Rum, Şam, Şirvan, Yemen, Cezayir-i Garb, Kıbrıs, Mısır

(kaynak) 1.Sahillioğlu 1983 (TSMA.d 2143). 2.Barkan 1953-54 (TSMA.d 3442). 3.Sahillioğlu 2002. 4.Barkan 1957-58 (MAD.d 117). 5.Emecen ve Şahin 1998. 6.TSMA.d 1395. 7.Barkan 1957-58 (Atıf Efendi, nu.1734). 8. A.DVNSMHHM.d 6, nu. 1, 2, 49, 43, 1013, MAD.d 2775, s. 13, A.DVNSMHHM.d 7, nu. 607. 9. Kunt 1978 (MAD.d 563). 10.MAD.d 7534, s. 1383. 11. Sahillioğlu 2006 (MAD.d 893). 12.Kunt 1978 (KKd. 262).

- 1560'lı yıllarda nazır-ı emvarlık dahil edilmemektedir.
- 1567-68 mali yılında Diyarbakır ve Yemen olağanüstü kısmında kayıtlıdır.

16. Yüzyılın İkinci Yarısında Halep Defterdarlığı

Öz ■ Bu makale ahkam defterleri ve muhasebe defterlerinden yararlanarak 16. yüzyılın ikinci yarısında Halep hazine defterdarlığı üzerine bir incelemedir. Başta Arap defterdarlığından Halep defterdarlığına geçiş süreci hakkında inceleme yapıldı. İkinci olarak Halep hazinesine ait olan MAD.d7146 üzerinden Halep defterdarının hazırlayıp merkeze sunması gereken vesikalar (muhasebe, arz, ve irsaliye muhasebesi) tespit edildi. Aynı zaman da bu vesikalar merkezî hükümet için defterdarlık yapanların işlerini değerlendirmek bakımından da önemlidir. MAD. d7146 içinde bulunan muhasebelerinden ikisiyle dönemin tarihçisi Selânikî'nin kayıtları karşılaştırarak bu defterin büyük ihtimalle 1594 yılında Halep defterdarlığı yapanlar üzerinde açılan soruşturmalar sonucunda hazırlanmış olabileceği saptandı. Aynı defterden hareketle Halep defterdarı için en önemli işin, vilayet dışındaki harcamalara yönelik gelir temin etmek olduğu belirlendi. Halep defterdarının iki önemli işi vardı: 1) Topladığı çeşitli gümüş paraları altına çevirip merkeze veya merkezin istediği yere göndermek (irsaliye), 2) Doğu sınırında bulunan askerlerin maaşlarının gönderilmesi (mesela Erzurum ve Kars kaleleri). Son olarak devlet muhasebeleri ve sancak tevcih defterlerinden yararlanarak 1570-80'li yıllarda Osmanlı maliye teşkilatının değişmeye uğradığı tespit edildi. Bu yeni durumda defterdar olanlar mevkiye gelmeden önce sanki mültezim gibi merkeze karşı belli bir miktarda irsaliye kısmını taahhüt etmişlerdir.

Anahtar kelimeler: Halep, Defterdar, Maliye Teşkilatı, Muhasebe.

Kaynakça**Arşiv Kaynağı ve Elyazması**

Atuf Efendi, nu.1734.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Evamir-i Maliye Defterleri (D.EVM.d) 26278.

BOA, Kamil Kepeci (KK.d) 63, 262, 1767, 1863.

BOA, Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD.d) 117, 233, 533, 557, 563, 893, 1346, 2775, 4175, 4943, 7146, 7331, 7534.

BOA, Mühimme Defterleri (A.DVNSMHHM.d) 3, 5, 6, 7, 12, 14-2, 23, 30, 43, 44, 52.

BOA, Tapu Tahrir Defterleri (TT.d) 422.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA.d) 1395, 2143.

Yayımlanmış Kaynak ve Araştırmalar

- Akgündüz, Ahmed: *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c. 4, İstanbul: Fev Vakfı Yayınları, 1992.
- Aydın, Bilgin ve Günalan, Rıfat: "XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Defterdarlıklarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Osmanlı Araştırmaları (OA)*, 30 (2007), s. 145-228.
- Aydın, Bilgin ve Günalan, Rıfat: "XVI. yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi", *OA*, 38 (2011), s. 27-160.
- Aydın, Dünder: *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998.
- Barkan, Ömer L.: "H. 933-934 (M.1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçe Örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası (İFM)*, 15/1-4 (1953-54), s. 251-328.
- Barkan, Ömer L.: "954-955 (M. 1547-1548) Malî Yılına Âit Bir Osmanlı Bütçesi", *İFM*, 19/1-4 (1957-58), s. 219-276.
- Barkan, Ömer L.: "974-975 (M.1567-1568) Malî Yılına Âit Bir Osmanlı Bütçesi", *İFM*, 19/1-4 (1957-58), s. 277-332.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), 3 Numaralı Mühimme Defteri, (966-968/1558-1560), Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 1993.
- BOA, 5 Numaralı Mühimme Defteri, (973/1565-1566), Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994.
- BOA, 6 Numaralı Mühimme Defteri, (972/1564-1565), Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995.
- BOA, 7 Numaralı Mühimme Defteri, (975-976/1567-1569), Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1998.
- BOA, 12 Numaralı Mühimme Defteri, (978-979 / 1570-1572), Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1996.
- BOA, 998 Numaralı *Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zu'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530)*, II, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1999.
- BOA, 401 Numaralı *Şam Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (942/1535)*, I, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2011.
- Çakır, Baki: "Osmanlı Devleti'nin Bilinen En Eski (1495-1496) Bütçesi ve 1494-1495 Yılı İcmali", *OA*, 47 (2016), s. 113-145.
- Darling, Linda T.: *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden: E.J.Brill, 1996.
- Emecen, Feridun ve Şahin, İlhan: "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri I", *Belgeler*, 23 (1998), s. 53-121.

- Fleischer, Cornel H.: *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton: Princeton University Press, 1986.
- Genç, Mehmet ve Özvar, Erol (haz.): *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, İstanbul: Osmanlı Bankası ve Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006.
- Heyd, Uriel: *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615: A Study of the Firman According to the Mühimme Defteri*, Oxford: Clarendon Press, 1960.
- İnalcık, Halil: "Adâletnâmeler", *Belgeler*, 3-4 (1965), s. 49-145.
- İnalcık, Halil: "Eyalet", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 11 (Türkiye Diyanet Vakfı 1995), s. 548-550.
- Kunt, İ. Metin: *Sancaktan Eyalete*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 1978.
- Kütükoğlu, Bekir: *Osmanlı-İran Siyâsi Münâsebetleri I 1578-1590*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, 1962.
- Özvar, Erol: "XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Eyaletinde Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş", *XIII. Türk Tarih Kongresi: Ankara, 4-8 Ekim 1999*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002, c. III-3, s. 1605-1634.
- Rafeq, Abdul-Karim: *The Province of Damascus 1723-1783*, Beirut: Khayats, 1966.
- Röhrborn, Klaus: "Die Empazipation der Finanzbürokratie im Osmanischen Reich (Ende 16. Jahrhundert)", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 122 (1972), s. 118-139.
- Sahillioğlu, Halil: "Dördüncü Muradın Bağdat'ın Seferi Menzilnamesi (Bağdat Seferi Harp Jurnalı)", *Belgeler*, 3-4 (1965), s. 1-35.
- Sahillioğlu, Halil: "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", *Belgeler*, 7-8 (1967), s. 1-33.
- Sahillioğlu, Halil: "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri", *Gelişme Dergisi*, özel sayısı (1978), s. 1-39.
- Sahillioğlu, Halil: "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", *İFM*, 41/1-4 (1983), s. 415-449.
- Sahillioğlu, Halil: "Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi", *Yusuf Hikmet Bayur'a Armağanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1985, s. 297-319.
- Sahillioğlu, Halil (haz.): *Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, İstanbul: IRCICA, 2002.
- Sahillioğlu, Halil (haz.): *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, İstanbul: IRCICA, 2004.
- Sahillioğlu, Halil: "III. Murad Dönemine Ait 1582-83 (Hicri 990) Tarihli Bütçe", Mehmet Genç ve Erol Özvar (haz.), *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, İstanbul: Osmanlı Bankası ve Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006, c. 2, s. 31-79.
- Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, Mehmet İpşirli (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

- Shimizu, Yasuhisa: "On the Operation and Supervision of the Muqâṭa'a System under the Ottoman Empire During the Late Sixteenth Century: An Analysis of Documents Related to the Financial Department of Haleb", *Memoires*, 69 (Tokyo 2011), s. 129-155.
- Suzuki, Tadashi: "Selim I's Expedition Against the Mamluks and Process of the Reorganization of the Conquered Lands", *Orient*, 30-1 (1987), s. 90-107.
- Şentürk, M.H. (haz.), *Künhü'l-ahbâr C.II: Fâtih Sulṭân Mehmed Devri 1451-1481*, Ankara: Türk Tarih Kurum, 2003.
- Tezcan, Baki: "The Ottoman Monetary Crisis of 1585 Revisited", *Journal of the Economic and Social History of Orient*, 52, 2009, s. 460-504.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1948.
- Yaşaroğlu, Abid: "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Koşuşlar 888 Numaralı Mühimme Defteri (1a-260a. Tahlil ve Transkrip)", Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 1995.

